

Ярослав ТАРАС

САКРАЛЬНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНИ (X—XXI ст.)

Розглядається історія будівництва дерев'яних церков від прийняття християнства до сьогодення в Україні та українських мігрантів у США, Канаді, Західній Європі; з'ясовується, як мистецькими засобами були матеріалізовані ідеологічні прояви національної ідентичності в архітектурі церковної споруди, образ якої став одним із маркерів, який намагалися знищити держави, що колонізували українську етнічну територію; розглядаються напрямки відродження сакрального дерев'яного будівництва в роки незалежності України.

Ключові слова: сакральна дерев'яна архітектура України, національна ідентичність, українська етнічна територія.

© Я. ТАРАС, 2015

Сакральна дерев'яна архітектура України — вагомий складовий елемент традиційної культури, у якій впродовж багатьох століть український народ будівельними і художніми засобами демонстрував і утверджував свої духовні цінності та високий мистецький талант. Вивчення народного храмобудівництва є вкрай потрібним для глибокого пізнання національних традицій, будівельної і мистецької культури народу, пошуку її історичних джерел, дає можливість вирішити низку питань, пов'язаних з формуванням українського етносередовища та регіональних особливостей.

Українська сакральна архітектура є оригінальною, її архітектурно-мистецьку традицію вивчають більше 150 років [65, с. 21—66], інтерес до вивчення дерев'яних церков не слабне і сьогодні. Основним питанням усіх досліджень залишається вивчення коренів і з'ясування, чим є сакральна дерев'яна архітектура України — національним феноменом в історії будівельного мистецтва чи архітектурою різних культур. Все це вимагає створити цілісну картину історико-архітектурного, мистецького становлення та розвитку сакральної дерев'яної архітектури України від введення християнства до сьогодення.

Після прийняття християнства з Візантії в Україні-Русі були запозичені типи сакральних споруд, загальні положення їхнього функціонального та об'ємно-планувального вирішення [5, с. 12]. Паралельно існував вплив Заходу, який пропонував зразки романської архітектури, а також місцева будівельна школа, яка мала власні доробки в дерев'яному будівництві, дохристиянські язичницькі храми [25, с. 158—161]. Взнявши за основу церкви хрестованного типу [35, с. 33—51], які були найпоширенішими у Візантії VIII—XII ст., в X—XII ст. — у Візантійській імперії та в країнах Закавказзя (Вірменії та Грузії), в Україні-Русі їх почали споруджувати у містах та містечках під княжим патронатом [81, с. 22], мурованими і дерев'яними [10, т. 3, с. 16—160, 197—299, 300—369]. Особливістю цих церков було те, що їхні архітектурно-конструктивні рішення сформувалися на основі конструктивних та технологічних можливостей муру. Вони мають бані, що опираються на чотири чи шість вільно поставлених кам'яних колон, або стовпи невеликого перетину, що підтримують ділянки внутрішніх стін, об'єднані підпірними арками, на які опирається центральний верх; п'ять або три нави, що завершувалися на сході

апсидами, перекритими півкуполом або зімкнутим півсклепінням [78, с. 87].

Запозичені взірці храмів стають обов'язковими при спорудженні християнських святинь. Володимир Великий повелів «робити церкви і ставити (їх) на місцях, де ото стоять кумири», Перун та інші [32, с. 66]. Про вигляд перших дерев'яних храмів ми маємо дуже мало відомостей, літописи подають, що київський собор св. Софії в Києві, заснований Ольгою, був дерев'яним, а Софійський собор Новгорода — тринадцятиверхим. Будівництво церков в Україні-Русі за християнськими вимогами (просторова орієнтація, наявність вівтарних апсид, нартекса, хорів зі сходами, купола) та архітектурними зразками наштовхнулося на низку конструктивно-технологічних проблем, пов'язаних зі зміною будівельного матеріалу та технології.

Особливо гостро конструктивні та технологічні проблеми постали при спорудженні дерев'яних церков, оскільки необхідно було: замінити всі округлі форми мурованих церков на полігональні та визначитись із доцільністю їхнього спорудження при різних розмірах церков; знайти відповідне конструктивне вирішення в дереві мурованому склепінню та куполу (освоїти зведення склепіння та купола в дереві); вирішити низку конструктивних проблем, що виникали при будівництві храмів з довгими дерев'яними стінами (випирання стін назовні); замінити муровані колони й стовпи на дерев'яні.

Реалізація найбільш пріоритетних в Україні-Русі від XII ст. триапсидних, тринавних хрестово-банних храмів з шістьма, частіше чотирма несучими стовпами (прийшли до нас з Візантії разом з прийняттям християнства) в дереві наштовхнулося на наступні конструктивні проблеми. Досить важко було виконати під гострими кутами з'єднання зрубних стін двох апсид, розбивочні центри яких розташовані в одній площині. Конструктивно неможливо в дереві продовжити стіну в місці сходження стін двох апсид для означення і виділення простору в інтер'єрі під додаткові престоли. Труднощі також виникали при заміні колон із витесаного з «цілого каменю, щоб держать верх» [32, с. 419], на дерев'яні стовпи. Така заміна не забезпечувала статичність споруди, особливо коли були хори, верхи покривали оловом, міддю, та при великих атмосферних навантаженнях (снігу, вітрі) [50; 32, с. 419; 46, с. 64, 144]. Згідно же-

рел часто такі «підпори порушилися», а «сама церква потрясеся» [94, с. 55; 65, с. 79].

Конструктивні проблеми також виникли, коли почали будувати дерев'яні хрестово-банні храми на «чотирьох колонах» невеликих розмірів. У таких церквах бокові апсиди були малі, що унеможливило виконати їх полігональними, одержати додаткові престоли та завершити їх верхами [29].

Конструктивні труднощі спочатку змусили відмовитися від полігонального завершення бокових апсид, його замінили на прямокутне або скісне, а пізніше зовсім відректися від них. Ці чинники не тільки призвели до зникнення бокових апсид, а й стали однією із причин нової організації внутрішнього простору, де прямокутний зруб вівтаря менший за зруб нави.

Цілоком об'єктивно церкви з колонами в інтер'єрі через конструктивні особливості матеріалу, обмеженість висоти дерев'яних колон змусили будівничих відмовитися від їхньої подальшої реалізації в дереві, вимагали спрощення планувальних вирішень, які б відповідали фізико-механічним властивостям і технологічним можливостям матеріалу.

Хрестово-банний тип храму з трьома апсидами з огляду на утруднення виконання апсид під час будівництва малих церков і в мурі, і в дереві, спричинився: до появи хрестово-банної церкви з двома завершеними на сході приділами, посадженими на центральну вісь північ-південь; до появи тринавного чотиристовпного храму, який має тільки одну апсиду (малий храм в Білгороді під Києвом, XII ст.) [78, с. 89—90]. Це був перший відхід від канону хрестово-банної церкви «на чотирьох стовпах». Уже на початку XI—XII ст. з'являються перші прецеденти відмови не тільки від трьохапсидності, але й колон, стовпів, що призвело до появи одноапсидних, дво-, тридільних церков із двома стовпами або взагалі без них. Це не було локальне явище, що, за А. Флієром, спостерігалось лише в районі Переяслава (церква Спаса, Переяслав, XI ст.; невідомої присвяти дві церкви, Переяслав, кінець XI ст.; церква св. Михайла, в Старгороді біля Чернігова, 1098 р. [78, с. 90]). Одноапсидні церкви були і в Галицько-Волинському князівстві, про що сьогодні свідчать археологічно розкопані пам'ятки (мурована церква Благовіщення в Галичі; дерев'яні церкви: в урочищі Мартинівка, XII—XIII ст., у с. Вікно Заставниць-

кого р-ну Чернівецької обл.; на городищі дитинця літописного Васи́ва на Дністрі, XII ст., Чернівецька обл.; на замчищі Хом у літописному Василеві, XII—XIII ст., Чернівецька обл.; у с. Терепча біля Сянока, XII ст., Польща) [71, с. 140—141; 72, с. 94; 70, с. 11—12]. Це двозрубні будівлі, які мали трапецієподібний гранчастий вівтар. Їхня поява також була зумовлена історичними обставинами: феодалною роздробленістю України-Русі; необхідністю в короткі терміни зводити церкви у великій кількості; вимогами використання доступного матеріалу; наявністю майстрів-тесярів з досвідом зведення дохристиянських святинь.

Запозичені із Західної Європи муровані храми-ротонди, поява яких в Україні-Русі збігається із загальноєвропейськими середньовічними взірцями, також були реалізовані в дереві. Необхідно відзначити, що дерев'яні християнські храми-ротонди невідомі для Центральної Європи. Сьогодні археологи виявили три великі дерев'яні будівлі світського призначення: багатокутна ротонда в с. Шевченково (розбивочний діаметр 12 м), зруб-семерик на Подолі княжого Галича ур. Четверки (довжина 16,5 м, ширина 13,5 м); каплиця-ротонда діаметром 10 м біля княжого Галича в ур. Воскресенське (XIII ст.) та храм-ротонда у с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської обл. з діаметром розбивочного кола 18,5 м [73].

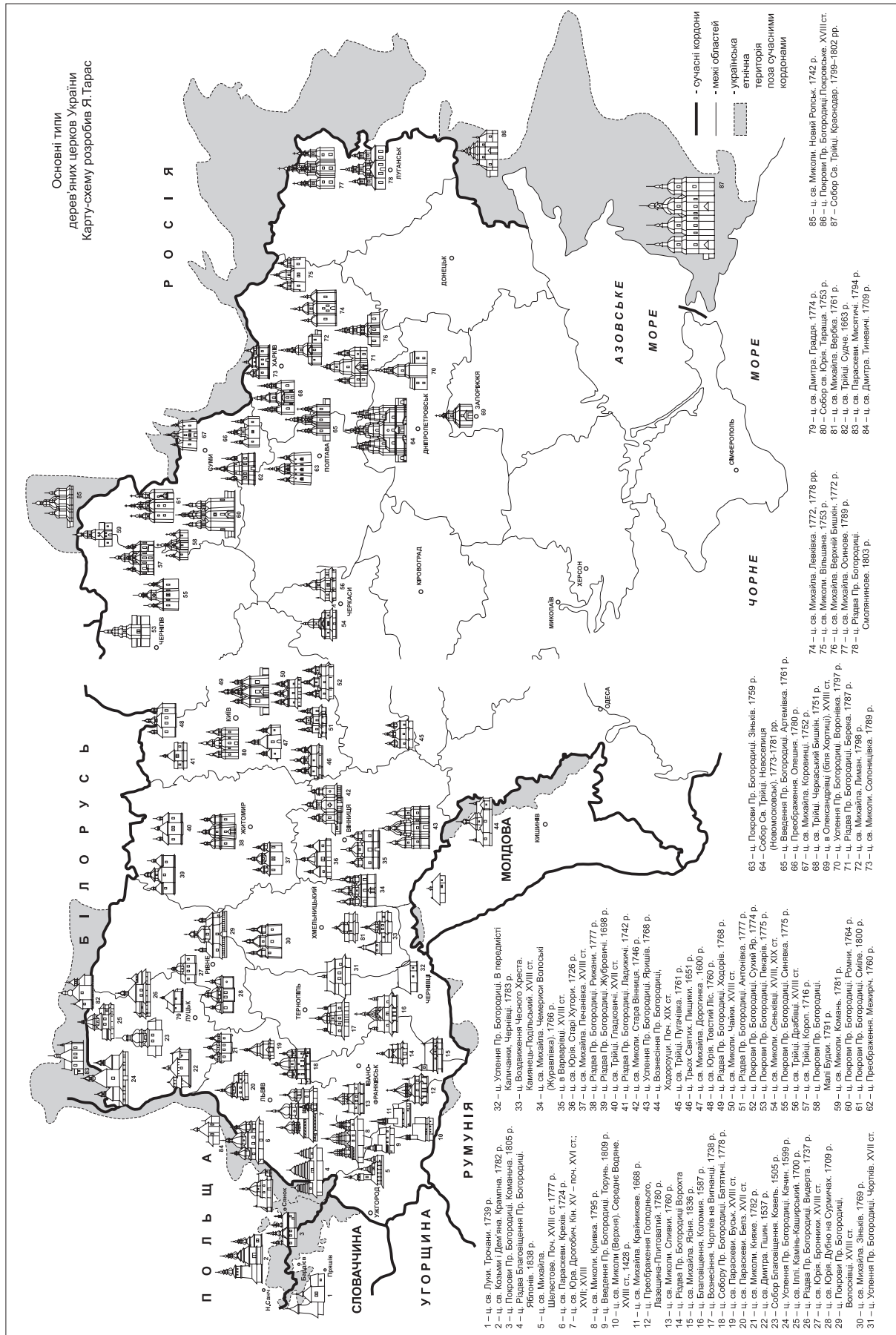
Округлі стіни ротонд з великими діаметрами розбивочного кола здійснювалися у вигляді полігонального зрубу. Їх реалізації сприяло те, що полігональні зруби були відомі місцевій будівельній школі при спорудженні язичницьких культових храмів і світських будівель [73, с. 524; 39, с. 10]. Конструктивний аналіз мурованих храмів-ротонд з колонами для бані всередині, проведений на приклад ах церков у Задрі, Хорватія XI ст.; св. Михайла в Шлезвігу, X ст.; св. Михайла у Фунда, 822 р. [96, с. 66—76] показав, що вони є близькими до церкви с. Олешків [67, с. 342—345].

Наявність західноєвропейських взірців та джерел про християнізацію Прикарпаття у VI—IX ст. [83, с. 232—237; 76, с. 29—30; 77, с. 135, 137; 28, с. 8—9; 58, с. 16] ще до хрещення України-Русі та входження в організаційні структури Руської церкви свідчать, що становлення християнської архітектури на Прикарпатті відбувалося поза впливом Ки-

єва [68], опиралося на існуючі тут давні християнські спільноти та їх надбання в архітектурі. При реалізації дерев'яних християнських ротонд також виникали конструктивні труднощі. Складно було збудувати другий ярус на дерев'яних колонах, який перекритий в мурі по зовнішньому кільцю склепінчастими зводами, що опиралися на кам'яні стовпи. Нестатичність дерев'яних колон другого ярусу, що підтримували купол, традиція ототожнювати округлі церкви з язичницькими храмами [20, с. 12], морфологічні збіги у плануванні слов'янських язичницьких святилищ епохи двовір'я (X—XIV ст.) та тогочасних центрально-європейських храмів-ротонд були причиною, що обмежила подальший розвиток цього типу храмів в Україні-Русі.

Паралельно з великими храмами-ротондами будуються невеликі муровані: квадрифолій «Полігон» у Галичі; ротонда св. Пророка Іллі в Галичі; квадрифолій св. Бориса і Гліба в Побережжі; дерев'яні: церква Воскресіння у Галичі; церква св. Юрія в Галичі; ротонда в с. Олешків Івано-Франківської обл.; церква на дитинці Звенигорода; церква в с. Буківна Івано-Франківської обл.; церква св. Онуфрія у Володимирі. Дерев'яні храми-ротонди мають прямі аналоги в мурованому будівництві X—XIII ст., а частина з них — тотожні розміри. Так, дерев'яні ротонда Онуфрїївська у Володимирі (XII—XIII ст.) та ротонда на дитинці Звенигорода (XII ст.) тотожні Миколаївській у Перемишлі (XII ст.) [39, с. 10]. Будівельно-конструктивні особливості дерева не дали можливості реалізувати розетоподібні храми в Україні-Русі, які мали місце в мурованому сакральному будівництві [10, т. 3, с. 235—238].

На етапі становлення християнського будівництва, і в процесі його розвитку були спроби спорудження великих дерев'яних церков на основі зрубу з довгими стінами за мурованими зразками (церкви: на дитинці літописного Васи́ва, XII ст.: розбивочний квадрат 9,25 x 9,25 м, тобто 20 x 20 ліктів; св. Онуфрія у Володимирі-Волинському: 10,20 x 10,20 м, тобто 23 x 23 лікті зі зрізаними наріжниками; на дитинці Звенигорода, XII—XIII ст.: 10,65 x 10,65 м, тобто 23 x 23 лікті; П'ятницька у Звенигороді, XII ст.: 6,95 x 9,7 м (нава + бабинець), тобто 15 x 21 лікоть) [41, с. 11]. Ідентичне повторення мурованих західноєвропейських базилік з довгими стінами в дереві, як засвідчили пізніші

пам'ятки, не мало подальшого успіху. Тибльовані стіни із шпунтованого поздовж дерева слабо чинили опір атмосферним впливам і навантаженням, що передавались верхом, вони випиралися назовні, призводили до руйнації церкви [63]. Про наявність цієї конструктивної проблеми свідчать найстаріші дерев'яні церкви, які для протидії випиранню стін зрубу назовні укріпляли «лисицями» [67, с. 241—242] — спеціальним вертикальним брусом і грядовими балками. Досвід народного будівництва показав, що повторювати зразки храмів, в основі яких закладені великі за площею сакральні простори, у дереві було неможливо. Ця конструктивна вимога визначила принципи об'ємно-планувальної організації сакрального простору в дереві на основі кліті, продиктувала можливі її розміри.

Появу в українському сакральному будівництві триконхових храмів вважають результатом впливу болгарської та молдавської архітектури [78, с. 93]. Незаперечним є факт, що цей тип церкви, як і ротондальний, спробували реалізувати в дереві. Трансформація круглих конх у дереві здійснювалася гранчастим полігоном, організованим продовженням східної стіни наві з півночі й півдня. Подальше змен-

шення розмірів церков було пов'язане з поступовим економічним занепадом монастирів і втратою функціонального призначення конх й призвело до того, що їх почали зводити прямокутними, а згодом і від них відмовились. Триконховий тип церков відомий нам за взірцями ХVІІ ст. (мурована церква св. П'ятниці у Львові 1644—1645 рр. та дерев'яні церкви ХVІІІ ст. з гранчастими конхами — с. Довге, Львівська обл., 1723 р.; м. Долина, Івано-Франківська обл., 1648 р.; св. Миколая, с. Ревні, Чернівецька обл., 1744 р.) [21, ч. 1, с. 93].

У ще складнішу ситуацію потрапили типи атонських церков, які, окрім округлих конх, мали бічні апсиди. Зменшення розмірів, а звідси — конструктивні труднощі їх реалізації в дереві призвели до того, що лише окремі церкви зберегли уклад вихідної об'ємно-планувальної форми. Збережені зразки таких церков нам відомі з ХVІІ—ХVІІІ ст. (церква в с. Дусівці, Польща, 1641 р.; церква в с. Довге, Львівська обл., 1723 р.) [21, ч. 1, с. 65—66]. Решта відомих нам дерев'яних церков змінюють уклад просторів шляхом зрівняння бічних апсид від півночі й півдня зі стінами крилосів, спорудженням апсид з одного боку (церкви в селах Топільниці Долішній,

кін. XVIII ст. і Горішній, 1730 р.; Тур'є, Львівська обл.) [21, ч. 1, с. 66—67]. Випробувавши у дереві візантійські, західноєвропейські взірці місцеві будівничі на основі кліті створили власні об'ємно-планові вирішення [67, с. 131, 388—394]. Особливо великих клопотів будівничим спочатку завдали муровані склепіння та куполи. У літописах знайдемо багато свідчень про руйнацію церков через масивність зводів, куполів та нестійкість стовпів: «Того же лета... падеся церковъ пресвятая Богородица, ... велми висока... и от велика тоя высоты и от тяжких сводов... бысть разрушение церкви тоя велие... (1474 р.)» [52, т. 7, с. 152, 170, 179]; «Упаде верх церкви святаа Троица» [52, т. 4, с. 23]; «І впала церкова велика святого Михайла в Переяславі [місяця] травня в десятій [день], що її спорудив був і прикрасив блаженний єпископ Єфрем» (1124 р.) [32, с. 180]; «Також и в Переяславлі Руском церква святого Михайла каменная расседяся на двое, и паде перевод с кровлею 3-х комар и потроша икон» (1230 р.) [52, т. 1, с. 454].

Дотримуючись загальних принципів візантійської будівельної школи, у княжі часи були зроблені спроби застосувати конструкцію візантійського мурованого склепіння в дерев'яному сакральному будівництві. Збудована візантійськими архітекторами в Новгороді дубова церква св. Софії 958 р. була відзначена літописцями як «имущая верх 13 и стояла 60 лет» [46, с. 208, 230, 243, 270, 272]. У цій церкві був реалізований в дереві візантійський мурований купол та склепіння. Як це вдалося зробити — невідомо. Із літописних джерел дізнаємося, що вже в княжі часи верхи в дерев'яних і мурованих церквах були зрубними: «Верх бяше нарублен деревом» (1152 р.), «верх же церковный не до конца сведен камнем но тако сперт досками и древнем тесаным плотным образом» [48, с. 20—21]. Відповідник мурованому куполу знайшли на основі кліті, завершеної зрубним накотом, шатром, або на основі сох і трамів, завершених накотом, що давало можливість широко застосовувати просторове перекриття, при завершенні основних об'ємів [32, с. 422].

Конструктивні можливості створювати просторові перекриття на основі зрубної кліті спричинилися до вироблення власного напрямку формотворення архітектури сакральної споруди. В цьому процесі велику роль відіграли теслярські цехи, які шляхом проб

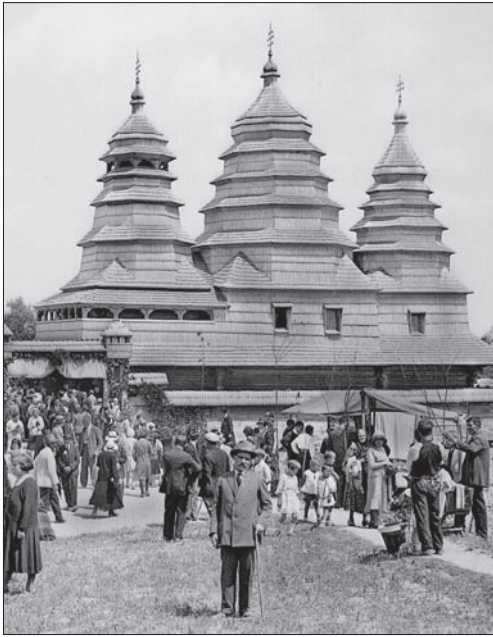

Школи народного храмового будівництва

і помилок шукали архітектурно-конструктивні рішення церкви в дереві.

Необхідно відзначити, що у княжі часи були реалізовані в дереві західноєвропейські та візантійські взірці, наявні археологічні джерела дають підстави стверджувати, що дерев'яні церкви цього періоду переважають варіативністю пізніші аналоги України [65, с. 74].

У другій половині XIII — в першій половині XVI ст. практично припиняється муроване будівництво в Подніпров'ї та Лівобережжі, воно продовжу-

Бойківська школа. Церква св. Миколи. Кривка. XVIII ст. Пренесена в 1930-х рр. до Львова

Бойківська школа. Церква св. Миколи. Тур'є. 1690 р. Світл. В. Щербаківського. 1910 р.

ється на галицько-волинських землях [78, с. 91]. У цей період починають споруджувати тринавні трьох-апсидні з чотирма стовпами храми, їх будують рідко (церква Богоявлення в Острозі, XV ст. та церква св. Трійці у с. Межиріччі, XV—XVII ст. обидві у Рівненській обл.) [34, с. 171—176, 395—396].

У другій половині XIII ст. християнізація дійшла до сільської місцевості, наприкінці XIII ст. вона ви-

магала пошуку типів церков, які можна було реалізувати у великій кількості та швидко. Ці завдання могли здійснити місцеві майстри, які мали великий досвід у будівництві дерев'яних споруд.

Перехід від мурованого сакрального будівництва до дерев'яного відбувся на благодатному ґрунті в умовах наявності східнослов'янської будівельної школи, яка у V—VIII ст. на основі зрубної кліті освоїла господарські споруди, двокамерне, а в XIII—XIV ст. — трикамерне житло [95]. Існуюча деревообробна технологія дала можливість «перетравити» стильову муровану візантійську романську та готичну архітектуру, одержати в дереві індивідуальні рішення, які не могли забезпечити іноземні майстри.

«Перетравленню» і пошуку святині в дереві сприяло те, що християнство в Україні-Русі існувало у народній та ортодоксальній (для знаті й кліру) формі. Таке існування привело до конфлікту між релігійним та етнічним. У цій ситуації забезпечити успішне і повнокровне функціонування християнства можна було лише за умов включення його в історичний та етнічний контекст. Християнство в Україні-Русі від початку набуває етнічних рис як в обрядово-культовій сфері, так і в храмовій архітектурі.

«Від кінця XIII ст. з припиненням мурованого церковного будівництва під княжим покровительством припадають початки остаточного утвердження дерев'яного церковного будівництва в ролі домінуючого напрямку еволюції відповідного аспекту української будівельної традиції» [2, с. 265]. Воно стає панівним напрямком, який визначив подальший розвиток української сакральної архітектури. Про це свідчать не тільки археологічні об'єкти сакральної архітектури цього періоду, а й термінологія дерев'яного будівництва [67]. Старослов'янський термін храм, первинне значення якого дерев'яна зрубна будівля, хата, хижа [75, с. 265, 273], дерев'яне житло [93] з часом набув нового значення — культова споруда для громадського служіння Богові та здійснення обрядів. Прирубана кліть до основної камери двох-, трьохкамерного житла — притвор, змінює первинне значення означає вхідне приміщення із західної частини церкви у вигляді закритої галереї або відкритого портика [65, с. 321—322]. Підтвердженням того, що дерев'яне будівництво стає домінуючим і знаходить завершену конструктивну оди-

ницю для будівництва різних споруд, є етимологія терміну «кліть»¹.

Фатально могло вплинути на релігійну ситуацію та сакральну архітектуру України-Русі монгольське нашествя, розорення центральних земель, втеча у 1299 році митрополита Максима Грека з Києва до Володимира-над-Клязмою. Якби не зростаюча роль Церкви, яка залишилася останньою єдальною силою серед політичних уламків Київської держави, не була заснована нова митрополітична кафедра в Галичі, «що мало величезне значення і перш за все, в тягlostі духовних традицій православної церкви на українських землях» [74, с. 408], не були би збережені та продовжені основи сакральної архітектури, закладені у Київській Русі. Ця ситуація на довгі століття визначила роль Церкви на слов'янських землях і позначились насамперед у тому, що у XIV ст. все виразніше проглядаються відмінності у церковних інтересах України і Московщини. «Політична консолідація галицько-волинських земель — з одного боку, і централізація володимиро-суздальських земель — з іншого, зумовили появу двох окремих культур та світоглядних орієнтирів» [43, с. 20].

З цього часу дедалі міцніло ототожнення особи «руської» віри та руського походження і навпаки. Йде переплетіння релігійної й територіальної ідентичностей, використання зрубної будівельної системи у формотворенні християнського храму, що заклало початок виробленню національного архітектурного образу святині, який з часом буде характеризуватися спільними об'ємно-планувальними, конструктивними рішеннями побудови церков, стане одним із маркерів означення української ідентичності.

У Подніпров'ї та Лівобережжі, які найбільше постраждали від монголів, майже не ведеться муроване будівництво. Це було пов'язане з тим, що не було потреби в будівництві сакральних мурованих церков, бо зменшилась кількість населення, існувала ще велика кількість споруд домонгольського періоду.

Впродовж XIV—XVI ст. в Галичині, Волині, де густота населення була більш високою, ведеться активне сакральне будівництво, архітектура отримує риси репрезентативності. Цей період представляє ар-

Буковинська школа. Церква в Нових Мамаєвцях. 1773 р. (За Д. Щербаківським)

хеологічно виявлена єдина дерев'яна церква св. Івана Хрестителя в Луческу, XIV ст. [69, с. 112—114] та муровані взірці: у Львові — церкви св. Онуфрія, XIII — поч. XIV ст.; св. Параскеви, XIII — поч. XIV ст.; св. Миколая, XIII—XIV ст.; в Рогатині — ц. Різдва Пр. Богородиці, XIV—XVI ст.; ц. св. Миколи в с. Чесники, XIV—XV ст.; ц. св. Миколи в с. Збручани, XIV ст.; церква-фортеця в с. Сутківці, XIV—XV ст. [26, с. 137].

Втрата державності та перехід з середини — другої половини XIV ст. більшої частини руської етнічної території на правах федерації до складу Велико-го князівства Литовського (більша частина Волині, Берестейська земля), меншої — до Польщі (Галичина, Західне Поділля), Угорщини (Закарпатська Русь), Молдови, (Буковина) також вплинули на подальший розвиток архітектури на руських етнічних територіях. Сила цього впливу визначалася ставленням влади до руської церкви та її станом.

Загальна ситуація в литовській період характеризується моральним занепадом української Церкви та посиленням реформаторських течій. Гуситський рух, пізніше вплив німецької реформації поширився у середовищі української шляхти, їх радикалізм, критика церковних догматів відштовхнули від них «консервативно настроєні широкі кола українського суспільства», повернувши їх у бік православ'я [74, с. 403]. В цій ситуації українське суспільство зайняло консервативну, захисну позицію. Єдиним виходом із цієї ситуації стало «мобілізація внутрішніх сил народу і церкви через глибоке культурне і релігійне відродження...» [74, с. 409].

¹ Замкнута просторова одиниця зі зрубними стінами та зрубним наметовим верхом (дахом).

Волинська школа. Церква Різдва Пр. Богородиці. Михлин. 1755 р.

Гуцульська школа. Церква Вознесіння Господнього. Ясіня. 1824 р. Світл. Ф. Заплетала

Важливим чинником, який позначився на архітектурі церков в Україні в XIV — I пол. XV ст., була міжцерковна боротьба, суперечності, які існували між Литвою і Москвою, Римом і Константинополем, які призвели до розчленування Руської церкви в складі різних держав, що ще більше надало руському православ'ю етнічного забарвлення і статусу. За відсутності української державності посилюється процес трансформації православ'я із вселенського в національне.

Грецька віра протиставляється латинській. Поняття «еленізм», що за доби раннього християнства означало язичництво, тепер набирає значення національної традиції. Церква поступово стає в Україні символом боротьби за національне самозбереження, вона користується повагою не тільки «в масах про-

стого народу, но і знатних родів. Дана ситуація незважаючи на скруту, сприяла будівництву церков» [27, с. 152], зокрема дерев'яних.

Перехід Галичини та західного Поділля до Польщі вплинув на те, що галицька церковна традиція зберігає свій виразний партикуляризм [57, с. 28]. Він насамперед проявився у проникненні на західноукраїнські землі готичного сакрального будівництва, яке одержало свої прояви в дерев'яних церквах. Це було пов'язано з діяльністю в регіоні будівничих європейського походження [92].

Ця ситуація поклала початок співіснування в Галичині, Волині двох напрямків в розвитку сакральної архітектури: опанування західними майстрами мурованого церковного будівництва попередньої доби, а місцевими — продовження пошуку церковної споруди в дереві, яка ґрунтувалася на місцевій будівельній школі.

Починаючи з середини XV ст., відбувається синтез двох напрямків розвитку сакральної архітектури. Сприяло цьому консолідація української народності, яка виступає як окрема етнічна спільнота, вимагає створення святині, яка би мала власні маркери ідентичності. Цього вимагає середньовічна архітектура, яка в цей період знаходиться у тісному зв'язку зі всією системою релігійного світогляду. «Кожний середньовічний нарід бачив у цім періоді архітектури якусь самобутню національну перебірку, або національний розвиток старинного християнського заповіту...» [85, с. 136].

Сакральне дерев'яне будівництво в XV ст., залишаючись вірним традиціям дохристиянського та ранньохристиянського періодів, остаточно утверджується, стає панівним як у містах і містечках, так і в сільській місцевості.

Цей період необхідно розглядати як важливий етап еволюції української сакральної архітектури, в якому домінуючою є місцева будівельна школа, а європейська будівельна система репрезентується «провінційною школою німецького кола» на західноукраїнському ґрунті [2, с. 275]. Відсутність ресурсів для будівництва мурованих церков, нестабільність ситуації сприяли масовому спорудженню дерев'яних церков, під час якого відпрацьовуються об'ємно-планові вирішення, що відповідали функціональним та архітектурно-мистецьким вимогам часу та потребам парафіян. Сакральна дерев'яна архітектура стає па-

нівною, мурована представлена одинокими спорудами з другої половини XV — у першій половині XVI століття.

Важливе значення у розвитку сакральної архітектури відіграло заснування 1458 р. Київської метрополії, яка сформувала нову культурну модель «*Slavia Orthodoxa*» в руських землях Польсько-Литовської держави [57, с. 28]. Протягом двох з половиною століть вона зуміла зберегти руську старовину, церковно-слов'янську літургію, просвітництво, мову, знайти рівновагу між слов'янсько-візантійською архітектурною спадщиною і західно-європейськими стильовими впливами. Їй вдалося інтегрувати до цієї моделі галицьку церковну традицію, виробити власний образ дерев'яної святині, розповсюдити його на українській етнічній території та сформувати історичну пам'ять про нього в архітектурі й фольклорі. Західні впливи, які насамперед мали місце в Галичині, проявилися не тільки в появі готичної костельної архітектури, а й позначилися на будівництві дерев'яних церков. За дослідженнями Д. Антоновича, «готика на Україні розповсюдилася не тільки в Західних землях, де тоді був центр українського життя, але і над Дніпром і навіть на лівому березі Дніпра, бо наприклад в Лубнах осталися зовсім виразні сліди колись досить величавих готичських будівель» [3, с. 51—52]. «Час готики на Україні це більш або менше протягом двох століть від половини або кінця XIV віку починаючи» [3, с. 52].

В часи готики монастирями закладалися основи невеликої тридільної церкви, про це свідчать муровані церкви з XIV—XV ст. в Рогатині, Белзі, Фельштині (Скелівка), Дрогобичі, Сяноку, Нижанковичах, Калуші, Чесниках, Росохах [26, с. 137—147; 78, с. 86—96]. Тип малої святині, складеної з трьох частин (першу частину творить дзвіниця, до неї приставлена в плані квадратна або прямокутна, середня частина церкви, до якої додають вівтарну апсиду), було перейнято від німецької готики. Середня частина будівлі є найбільшою, нижча ніж дзвіниця, вівтарна частина значно нижча і набагато менша в плані, ніж середня. Від них дерев'яні церкви одержують план, який складається з трьох квадратних (прямокутних) зрубів, витягнутих на одній лінії; західний служить бабинцем, над ним споруджується дзвіниця, середній, більший — навою, східний — вівтарем. Всі три об'єми є самостійними і

Закарпатська школа. Церква св. Миколи Чудотворця. Свалява-Бистрий. 1588 р., 1759 р. Світл. М. Сирохмана

завершуються дахами та верхами. Витворене на основі готики об'ємно-планувальне рішення, яке ще вимагало удосконалення в архітектурній цілості, стає найбільш улюбленим в Україні. Цьому сприяли існуюча місцева будівельна школа, що ґрунтувалася на організації споруд на основі кліті, політичні та економічні умови, які не підтримували будівництво мурованих церков та потреба великої кількості церков, їх зведення в короткі терміни.

За дослідженнями Д. Антоновича, формування християнської святині на основі трьох зрубів «не тільки радо перейняли, але й став він у своєму пізнішому розвитку прямо-таки всенародним надбанням» [92, с. 72]. Це сталося тому, що він дав блискучі результати на основі зрубною кліті. Місцева будівельна школа була тією внутрішньою силою, яка зуміла протягом XII—XVI ст. «перетравити» візантійську та готичну архітектуру і на основі кліті створити власні типи сакральних споруд, які розповсюдилися по території України-Русі, стали домінуючими на всій етнічній території незалежно від державного підпорядкування.

Час появи тридільних церков підтверджує, що процес їхнього становлення був тривалим, його початки фіксуються мурованою одноверхою тридільною церквою в Переяславі (кінець XI ст.), дерев'яною церквою Івана Хрестителя в Луцьку (XIII ст.),

Наддніпрянська школа. Собор св. Миколи Медведівського монастиря. 1785–1795 рр.

ц. св. Онуфрія в Тереховля (XIII ст.), і закріплюється в кінці XV — на початку XVI ст., коли вони будуються на всій території України.

Синтез візантійських та готичних планових рішень до вимоги дерева дав 42 варіанти планових рішень, сьогодні нам відомо 27 варіантів реалізованих тризрубних церков [65, с. 283—314]. Тридільність стає найхарактернішою ознакою української церкви. Необхідно відзначити, що спочатку три об'єми не були архітектонічно пов'язані (кожен зруб був окремим) і не складали єдину об'ємну композицію.

До сьогодні не збереглося дерев'яних взірців з цього часу, про їх існування ми можемо судити по мурованих церквах. Взірцем цієї архітектури є церква Різдва Пр. Богородиці в Рогатині (XIV ст.), що складається з трьох частин, кожна з яких має своє завершення [26, с. 139—140]. Уяву про об'ємне вирішення дерев'яних церков цього періоду ми можемо почерпнути на Лемківщині, де храми зберегли готичне об'ємно-планувальне вирішення та пропорції, на які пізніше наклалися барочні форми у вирішенні верхів [65, с. 451—472; 64, с. 297—323].

Сакральне будівництво на українській етнічній території відбувалося нерівномірно, що було пов'язано з політичними обставинами. На початку XVI ст. Буковина та Молдова, підкорені турками і відірвані від ходу розвитку європейського та українського мистецтва, консервують архітектурні рішення, які сформувалися у середньовіччі (ц. св. Миколи Чернівці, 1607 р.; ц. Воздвиження Пр. Богородиці Підваль-

не, 1561 р.; ц. св. Миколи Поляна, 1618 р.; ц. Вознесення Господнього Чернівці, XVI ст.) [33, с. 449—450; 84, с. 92—105].

Від цього періоду до нас дійшли також дерев'яні церкви в Галичині (ц. св. Михайла, с. Воля Висоцька, 1598 р.; Різдва Пр. Богородиці, с. Горайці, 1586 р.; ц. Святого Духа, I пол. XVI ст. та Трійці, 1593 р., с. Потелич; ц. Святого Духа, м. Рогатин, 1598 р.; ц. на Знесінні, Львів, 1602 р.), на Волині (ц. св. Дмитра, с. Гішин, 1567 р.; ц. Успіння Пр. Богородиці, с. Качин, 1589 р.) [21, ч. 2, с. 48, 52, 92, 94, 143—144], з Наддніпрянщини нам відомі одноступені церкви з малюнків і гравюр Києво-Печерської Лаври (ц. на Дальних Печерах), триверха (ц. Микільського Пустинного монастиря).

Відпрацювання власного об'ємно-планувального вирішення церкви у другій половині XVI ст. відбувалося під впливом ренесансу, який не зумів ще витіснити повністю готику. Час витіснення ренесансом готики тривав в Україні майже століття.

За дослідженням Д. Антоновича, «готика залишалася в Україні стилем скромним... вона одночасно була праджерелом пишних творів пори козацького бароко. ...готичні основи дали своє цвітіння аж у бароковий час» [92, с. 111]. В цей період готичні плани одержують просторові рішення в ренесансному стилі, який визначив необхідність мати святині з симетричною композицією з вираженим центром, окрему дзвіницю, та об'єднані в одне ціле об'єми.

За С. Таранушенком сакральна архітектура з другої половини XVI—XVII ст. наповнювалася новим змістом. «Принципи побудови архітектурно-художнього образу монументальних пам'яток цієї доби наближається до принципів побудови художнього образу в італійському мистецтві доби Ренесансу з його культом симетрії і гармонії» [60, с. 9]. Яскравою пам'яткою доби ренесансу є ц. св. Юрія в Старих Хуторах [60, с. 9].

Не дивлячись на те, що доба ренесансу в Україні співпала з відродженням козацтва та поверненням до Подніпров'я та Лівобережжя національного центру, цей стиль охопив лише міста Західної України (Львів, Луцьк, Замостя та ін.), тоді як вся Україна жила далі в готиці, яка акліматизувалася з місцевою будівельною традицією.

Це свідчить про те, що «величезний доробок форм триверхої церкви мусів позначитися ще перед рене-

сансом і бароком, бо за короткий час двох віків годі було б дійти до такого вислідку. Скупі пам'ятки ренесансу на українській території принесли дерев'яній церкві мало нового (форми бань, маківки, гзимси і т. п.)» [21, ч. 1, с. 94]. Це також підтверджує, що підвалини української сакральної архітектури заклалися до XVI ст., коли християнство в Україні існувало в східній ортодоксальній формі.

За дослідженням М. Драгана, «сполука тридільної церкви з дзвіницею відбулась правдоподібно ще в часи готики, бо деякі з цих церков задержали традиції з верхами готицьких форм» [21, ч. 1, с. 95]. Дзвіниці над бабинцем виконують оборонні функції, в їх архітектурі ми можемо побачити підсябиття [62, с. 306—330].

Готичні об'ємно-планувальні вирішення в сакральному будівництві ще надовго зберігаються на Заході України в дерев'яних церквах Лемківщини, Закарпаття [65, с. 429—472]. Їх впливи можна також просліджувати на південному заході Бойківщини та в Наддніпрянщині.

Збережені на південному заході Бойківщини дерев'яні церкви з вежею-дзвіницею над бабинцем (верх вежі-дзвіниці не перевищує верха нави: Ужок, 1745; Перехресний, 1641; верх вежі домінує над верхом нави і вівтаря: Вишка, 1700; Сухий, 1769; Кострина, 1645, 1761 р.) дають можливість відслідкувати, як відбувався процес переходу від готики до ренесансу, як була одержана тридільна одно-, три-верха церква.

Національний рух XVI—XVII ст. відіграв важливу роль під час боротьби за національну церкву. Соціальні й релігійні конфлікти, які спалахнули 1640 рр. від Холмщини аж до Задніпров'я, відвоювання Чернігівщини і Сіверщини повернули ідейну гідність українського етнографічного простору, значною мірою розірваного в другій половині XIV століття. Рух національно-віросповідної боротьби ще міцніше запліднили образ руської святині, яка стає одним із маркерів означення і об'єднання української етнічної території. «Люблінська унія — попри всі її негативні наслідки — дала принаймні одну користь, що всі українські землі були об'єднані в одну цілість, скасовані були кордони, які відокремлювали Західну Україну від Східної» [30, с. 94]. Ця ситуація не тільки вирівнювала провінціальні різниці, виробила спільну національну політику, утвер-

Лемківська школа. Церква св. Параскеви. Квятонь (Польща). 1815 р.

дила спільні акції щодо збереження державного життя з литовських часів [30, с. 101], а й спричинилася до остаточного утвердження образу української національної святині як одного із символів української державності. Козацькі війни «дужче активізували понадконфесійну солідарність» [91, с. 375], що сприяло розповсюдженню і «переплетенню між собою регіонального («руського») патріотизму й усвідомлення культурної окремішності» [91, с. 376], причетності до спадку «старожитного руського народу» [97, р. 173].

Сформована XVII ст. «історична пам'ять, в якій руське минуле посідало місце власної спадщини, утвердження «руськості» в тутешній історичній свідомості, яка пов'язується виключно з обороною православ'я» [91, с. 377], утримували і утверджували на українській етнічній території образ руської церкви, боронили його від зовнішніх впливів.

«Оборона православ'я від унії в тім часі взагалі вважалася, так сказати, питанням честі — не тільки релігійної, але національної» [18, с. 77]. Усвідомивши це на всіх ділянках життя, українці включилися в боротьбу проти польсько-католицької реакції, здійснювали контроль за суспільно-культурним і духовним життям. Братства (Луцьке, Київське, Львівське та ін.), речники національного консервативного руху Іван Вишенський, Юрій Слуцький, Григорій Ходкевич, Михайло Вишневецький, Кон-

Подільська школа. Церква св. Миколи. Паланка. 1675 р.

стантин Острозький очолили національний рух XVI—XVII ст., що проходив під релігійним гаслом відродження українсько-білоруської православної церкви [74, с. 410—411]. Цей рух сприяв не тільки духовній єдності у вірі, спротиву католицьким візирцям, а й вплинув на збереження національного образу української святині.

Незважаючи на те, що в Україні конфесійна єдність була втрачена, на існуючі протиріччя між греко-католицькою та православною церквою, обидві церкви наприкінці XVI — на поч. XVII ст. в архітектурі храму бачили символ, який об'єднував український народ в єдине ціле, обидві мали мету об'єднати Русь із Руссю. Така позиція ґрунтувалася ще й на тому, що «обидві церкви: уніатська і православна, перебували в досить складному становищі — боротьби між собою, тиск римо-католиків Польщі на уніатів, тиск Москви на Українську Православну Церкву. І якщо перша, незважаючи на відносно недовгий період свого існування, змогла встояти протягом наступних століть, то для Української Православної Церкви почався перехід під московський протекторат» [74, с. 411], який позначився негативно на архітектурі. Відпрацьовані за століття об'ємно-планувальні архітектурно-конструктивні вирішення дерев'яної церкви канонізуються, образ української святині карбується в пам'яті, прописується в тогочасній церковній літературі. У Київському Євхологоні уже початку XVI ст. зазначено, що при закладенні церкви необхідно звертатися до практики спорудження саме дерев'яного храму [37, с. 59]. Це свідчить про те, що муроване сакральне будівництво у XV—XVI ст. відходить на дальший

план, дерев'яне стає панівним, архітектурний образ української святині як духовної матері всіх українців остаточно утверджується, стає одним із маркерів ідентифікації етнічної території.

Доба XVI — середини XVII — це доба українського відродження, архітектури і містобудівництва Гетьманщини. «З другої половини XVI ст. на Україні в дерев'яному будівництві поступово застосовують шести- і восьмикутні зруби»... які посилюють «пластичну виразність будови»... дають «можливість одержати значну більшу площу приміщення» [89, с. 12]. Поява восьмикутних зрубів у центральній Україні на Слобожанщині посилює пластичність, виразність сакральної споруди.

У XVII ст. ренесанс та рештки готики поступаються бароко. За дослідженнями Д. Антоновича «в надніпрянській Україні бароко примкнуло безпосередньо до готики» [92, с. 1], за М. Драганом «барок мав більший вплив на розвій дерев'яної церкви... був... приміненний до традиційних форм дерев'яного будівництва» [21, ч. 1, с. 94]. Цей стиль розпочався у вигляді єзуїтського бароко ще в цьому столітті, розвинувся у центральній та східній Україні, одержав свої рідні та самобутні форми козацького бароко. Наслідки бароко в Україні різні: «на Надніпрянщині він перестилізував чотирибічні простори на восьмибічні», одержує своєрідні та самобутні форми козацького бароко, в Галичині «підсилив нахил до заломлювання верхів». По-різному він також проявився в інших історико-етнографічних районах, «легко і природно вплився він у формах дерев'яної церкви» [21, ч. 1, с. 94].

Він вплинув на зовнішні форми дерев'яних церков: на бані, які одержують перехвати у нижній частині, на витонченість маківок, піддахових карнізів, посадження барокових бань на наметові зруби покрівлі.

Необхідно відзначити, що час всіх трьох (готики, бароко і рококо) співпадає з періодом розвитку, панування і занепаду козацької держави. є стилями, що творять певну єдність між собою. В процесі перетоплення візантійської, романської та ренесансової архітектури, в поєднанні із здобутками місцевої будівельної традиції було одержано власний архітектурний стиль — козацьке бароко, Мазепинський стиль [36].

Період XV — першої половини XVII ст. у дерев'яному будівництві характеризується тим, що

церкви досягли значної висоти, перекивалися зрубними простими та комбінованими верхами, які формувалися на основі ярусних композицій, відбувається збільшення висоти бані, стають вишуканішими пропорції і архітектурних форм будівлі.

Сакральна барокова архітектура України XVII ст. стояла біля витоків «багатоярусних храмів типу «восьмерик на четверику», вплинули на церковну архітектуру Росії» [11, с. 238].

У XVII ст. помітно виділилися різні напрямки розвитку дерев'яної сакральної архітектури Галичини, Волині, Поділля, Подніпров'я, що було пов'язано низкою чинників [65, с. 91—160]. В Галичині набуває закінченого архітектурного виразу тризрубна церква з одним або трьома верхами, які формуються шляхом встановлення над квадратними зрубами восьмериків, завершених восьмикутними наметами або розвиненими цибулястими банями. Перестають будувати двоверхі церкви. Нове трактування триверхих церков характеризується більшою пластичністю, що досягається: шляхом встановлення розвинених опор на арках; декоративним вирішенням кронштейнів; багатозаломними верхами; галереями на другому ярусі на рівні хорів бічних крилосів. Збереглося церков з цього часу небагато (сс. Дусівці 1641 р., Ісаї 1663 р., Торки XVII ст., Довге XVII ст.). Ці церкви також мали місце на Поділлі (сс. Княжиполь 1747 р. [21, ч. 1, с. 22, 46, 124], Балган, Должок 1769 р., Корвасари, Вербка [54]) і на Волині (сс. Гриценки, Волиця 1731 р.).

Особливу монументальність одержують дерев'яні церкви у містах і містечках Галичини (Роздол, 1718 р., Жовква, 1720 р., Сасів, 1731 р., Утішків, 1687 р., Комарне, 1754 р., Рогатин, 1729 р.) [88, с. 47] на Волині (сс. Яворівці, Радошів, Вильбів) та на Поділлі (с. Іванківці) [21, ч. 1, с. 37, 53, 54, 90, 98].

Типовими у XVII—XVIII ст., у період активної діяльності Запорізької Січі, були також тризрубні трибанні храми [49; 86; 87; 90].

За дослідженнями П. Юрченка, ці типи церков «були відомі на Волині і Подніпров'ї, бо характерні форми їх восьмериків і бань мали вплив на формування тут архітектури кам'яних церков кінця XVII століття». В цей період на Подніпров'ї ще було в зародку будівництво п'ятизрубних церков, які «у XVIII ст. набудуть високого розвитку і стануть новим напрямом українського дерев'яного будівни-

Слобожанська школа. Церква Покрови Пр. Богородиці. Ромни. 1764 р. За Г. Логвином та С. Таранушенком

цтва» [88, с. 39]. Вони несли нові архітектурні ідеї і нове розуміння об'ємно-просторових композицій.

На Придніпров'ї не збереглося жодної дерев'яної церкви XVII століття. Про них інформацію черпаємо з тогочасних хронік, гравюр, давніх актів, малярників А. Вестерфельда, П. Алеппського. Відомо, що «Златоустівська церква в старому Києві (перевезена з Подолу) мала три квадратні намети; такий самий характер намету, ймовірно, був і в дерев'яній церкві в Полонному та в Пищиках на Київщині» [22; 88, с. 37]. На Закарпатті сакральна дерев'яна архітектура освоює класичні форми базиліки (Середнє Водяне 1428 р., XVIII ст., Колодне 1470, XVIII ст., Крайникове 1668 р., Олександрівка XV ст., 1753) [88, с. 36].

У XVII ст. сакральна дерев'яна архітектура України «досягла таких висот, яких вона вже не досягала в наступні часи, за винятком може Бойківщини та Слобожанщини. Можна сказати, що XVII ст. — це золотий вік дерев'яної архітектури, коли були створені величні дзвіниці типу Києво-Печерської лаври, оригінальні п'ятикупольні храми типу Переяславського, Успенської церкви, церкви св. Юра в Дрогобичі» [88, с. 41] з високохудожніми монументальними розписами». В цей період сплавляються, виплавляються нові рішення та форми, що одержу-

Чернігівська школа. Церква Св. Трійці. Пакуль. 1710 р.
(За С.Таранушенком)

ють знаковий національно-стильовий характер і «майбутніми поколіннями будуть сприйматися вже як своє рідне..., а здобувши визнання свого народу і досягнувши вищої довершеності, набуває визнання інших народів» [88, с. 41]. Наприкінці XVII ст. з'являються в Надпоріжжі ротондальні та полігональні типи церков, які поширилися до кінця XVIII ст. на землях донських козаків та Кубані.

Первинні міграції з Поділля та Середнього Подніпров'я принесли на Запорозжя тризрубні триверхі церкви (аналогі східноподільські), які одержали розвиток у висоту і завершення у вигляді одно-, трьох верхів. Створені храми стали важливими містобудівельними акцентами міст і містечок, навколишнього ландшафту.

Досягнувши певних висот українське дерев'яне сакральне будівництво стає взірцем для мурованого. Перші спроби відродження мурованого сакрального будівництва відносяться до кінця XVI ст. [45, с. 97] В кінці XVII ст. відбувається розквіт мурованої архітектури, що було пов'язано збагатілою козацькою старшиною на чолі з відомим жертводавцем, гетьманом Іваном Мазепою [19, с. 39]. Такий розквіт також пов'язаний з тим, що у XVII ст. осередок східної теології змістився у Київ, «українське церковне богословське життя — школи, біблійські

та літургійні видання, богословські підручники і полемічна література — йшло в авангарді християнського Сходу» [51, с. 14]. Будівництво це відбувалося шляхом втілення в камені форм дерев'яного українського будівництва трьохбаних і п'ятибаних церков, ц. св. Миколая, Охлопів, 1638 р.; Георгіївський собор, Видубицький монастир, 1696—1697 рр.; Преображенський собор, Ізюм, 1684 р.; ц. Всіх святих Святоуспенської Печерської лаври в Києві, 1696—1698 рр.; ц. Воскресіння, Суми, 1702 р.; ц. Преображення Господнього, Стародуб, 1698 р.). «Численна група пам'яток монументальної мурованої архітектури Слобожанщини XVII—XVIII ст. свідчить про значну залежність їх від народної дерев'яної архітектури. Більшість їх в своїх формах в тій чи іншій мірі відбивають форми дерев'яних будов і тим дають деяку змогу ознайомитися з дерев'яними пам'ятниками XVII і першої половини XVIII ст. себто того часу від якого самих дерев'яних споруджень не збереглося» [61, с. 98].

Необхідно наголосити, що «найкращі твори української архітектури не могли б бути створені, якби колись не народились в дереві» [17, с. 85]. Це об'єктивний зворотній процес переростання форм створених в дереві в мур, який ми побачимо в усій історії античної архітектури [10, т. 2, с. 42—52].

Підсумком розвитку сакральної дерев'яної архітектури України у XVIII ст. став Троїцький собор у Новоселиці (нині м. Новомосковськ Дніпропетровської обл.). На замовлення старшин і всього козацького товариства Запорізької Січі його збудував майстер зі Слобожанщини Яким Погребняк у 1773—1781 роках.

Для дерев'яних церков Подніпров'я та Лівобережжя у XVIII ст. характерна урочиста вертикально-центрична пірамідальна композиція з високими центральними банями, бічні зруби виконували роль контрфорсів, що дало змогу будувати дерев'яні храми висотою до 40 м та використати ці композиційні рішення у майбутньому.

Необхідно відзначити, що накопичений величезний архітектурний досвід у сакральному дерев'яному будівництві особливо себе проявив у добу Гетьманщини (1648—1781 рр.) [7]. Спадщина цього періоду є найсвоєріднішим українським внеском до скарбниці світової архітектури. Період козацького-гетьманської доби бароко XVII—XVIII ст. вважа-

ється другою сходинкою в історичній шкалі розвитку української архітектури.

В цей період збагачується об'ємно-просторова композиція сільських дерев'яних церков, викристалізуються риси регіональних шкіл. Витворені в цю добу храми поставлені у найважливіших містах, селах України мовою архітектурних форм, створених в наочних образах засвідчили, що є українська держава, українська нація. Символічне втілення патріотичних почуттів було здійснене шляхом формування архітектурного образу православної церкви, як духовної матері всіх українців. Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.) — перша споруда, у якій відтворено ідею величі гетьманської влади [36, с. 279]. У будівництві Микільського собору в Києві архітектурними засобами відтворена ідея могутності козацької держави. Архітектурними засобами також була втілена ідея української державності у дерев'яних три-, п'яти-, дев'ятиверхих церквах [36, с. 279]. Наступні бароко в стилі принесли сакральному дерев'яному будівництву незначні зміни. Рококо позначилось на підвищенні загальної висоти церкви та заломів. Завдяки його впливу церкви «набрали грації, легкості і стилістичної шляхотної стрункості» [21, ч. 1, с. 94]. Рококова легкість в пропорціях і невдержиме бажання піднести будівлю вгору проявилась у дерев'яних церквах Лівобережної України та Придніпрянщини (Черкаський Бишкін, 1751 р.; Лиман 1798 р.; Берека 1787 р.; Зіньків 1759 р.; Новгород Сіверський 1767 р.; Хмелів 1772 р.; Верхній Бишкін 1772 р.) [60, с. 77—85; 98—104; 104—109; 119—126; 147—154; 211—216]. Інші декоративні елементи рококового стилю не знайшли застосування у дерев'яній церкві.

Ампір позначився лише на будівництво дерев'яних церков у Наддніпрянщині. Він пов'язаний з мурованою архітектурою та силовими впливами російської сакральної архітектури, проявився шляхом прибудови до існуючих дерев'яних церков, ганків з високими тонкими стовпами, які підтримували скромні причілки дахів (Лебедин, 1785—1795 рр.; Медведівка, 1785 р.; Тараща, 1753 р.; Мошурів, 1768 р.; Сverdликів, XVIII ст.; Іваниці, 1654 р.; Бездик, XVIII ст.) та збільшив площу вікон, почленив їх на дрібні шибки (Мошурів, 1768 р.; Черкаський Бишкін, 1751 р.; Лиман, 1805 р.; Рубцова, XVIII ст.; Чернещина 1799 р.) [21, ч. 1, с. 58, 90,

94, 107—108; ч. 2, с. 113]. Згідно з дослідженнями М. Драгана «ці скромні додаткові ганки-притвори не мають ніякого значення й лише опоганяють завершені й замкнені в собі форми деревляної церкви» [21, ч. 1, с. 94].

До кінця XVIII ст. поширилася на Кубані, на землях донських козаків, п'ятизрубна церква на основі полігональних зрубів. Об'ємно-планувальна композиція формується на основі рівновеликих чи різновеликих об'ємів, які нпмпгаються з'єднати в один об'єм.

Українській сакральній архітектурі впродовж багатьох віків вдалося архітектурно-мистецькими засобами матеріалізувати різні ідеологічні прояви національної ідентичності — створити державницький образ церковної споруди, який викликає в свідомості українця патріотичні почуття. Візуальна архітектурна модель церкви кодується генетично, стає важливим засобом утвердження української ідентичності, основним маркером української етнічної території, та засвідчує, що існує українська нація.

Особливістю цієї моделі було те, що на основі тризрубних хрещатих церков шляхом комбінації дахів, верхів, їхнього вертикального членування, додаванням піддашша, опасання, гзимсів, можна було збудувати велику кількість церков. В своїй основі українське сакральне будівництво мало потужний потенціал щодо творення нових об'ємно-планувальних вирішень церков [65, с. 163—210]. Він був реалізований лише частково.

Сакральна дерев'яна архітектура другої половини XVIII ст. — початку XIX ст. характеризується різноманітністю об'ємно-планувальних вирішень і високої теслярської техніки. У кінці XVIII ст. на сході України традиційне архітектурне рішення церкви під впливом класичного стилю доповнюється портиком з фронтонами. На початку XIX ст. вплив класицизму на дерев'яні церкви збільшується. Зводяться храми, вписані в квадрат, залому надається сферична форма замість традиційної рівної або увігнутої. У межах історико-етнографічних районів сформувалися архітектурні рішення, які стають улюбленими і дають можливість говорити багатьом вченим про існування в Україні шкіл народного храмового будівництва [56, с. 101—109; 33; 89, с. 81—156; 42; 60; 65, с. 361—488; 53, с. 22—25].

Впродовж багатьох століть мистецьке, а, вірніше, скульптурне використання зрубу шляхом його мно-

Церква Різдва Пречистої Богородиці. 1988 р. Ніагара Фалс, Канада

ження по горизонталі і по вертикалі з коефіцієнтом зменшення відносно центра дало можливість створити прецедент до формування великої кількості різних за об'ємно-планувальним вирішенням церков та досягти того, що «зовнішній вигляд завжди підпорядкований внутрішнім формам будови... навіть форма накриття даху і бань на зовні точно відповідають внутрішнім формам» [56, т. 1, с. 43].

Значну роль у розвитку українського сакрального будівництва відіграв верх. По-перше, не дав можливість змінити прямокутну, восьмигранну структуру на іншу; по-друге, став основою для розвитку мистецько-технічної новації — залому, що дало можливість одержати український стиль церкви, що не має аналогів у світовій сакральній архітектурі.

Після бароко і рококо українська сакральна дерев'яна архітектура на східній Україні припинила свій подальший розвиток. Це було пов'язано зі зникненням Польщі з політичної мапи Європи після її третього поділу 1795 р. та поділом української етнічної території між Російською і Австрійською (а згодом Австро-Угорською) імперіями.

Держави, які колонізували українську етнічну територію, прикладають усі зусилля, щоб призупинити подальший її розвиток та змінити її архітектурний образ. Це було пов'язано з тим, що архітектура церков попередніх століть, незважаючи на окупацію української етнічної території Росією, Австрією, Польщею, Угорщиною, архітектурно-художніми засобами свідчила про існування українського народу, який має свою мову, культуру та архітектуру.

Початок ХІХ ст. відзначився наступом на українську сакральну архітектуру з боку держав, які оку-

пували українську етнічну територію. Розуміючи, що національна ідентичність, сильно виражена в архітектурі української церкви, є важливим елементом відмінності української етнічної спільноти від іншої і є маркером візуального закріплення цих кордонів, царська Росія після колонізації України, знищення останніх решток автономії Гетьманщини взялася за зміну архітектурного образу церкви. Грунтувалася така політика на тому, що «тільки релігія спроможна насаджувати громадянство духом самопосягати та ідеалістичного пориву, що творить духовний клімат, необхідний для державного будівництва» [31].

Ця політика почалася після указу 1801 р. про заборону будівництва церков в українському стилі, необхідність зміни їх об'ємного рішення, згідно з єпархіальними взірцями, розробленими Російським синодом, про збільшення мурованих храмів. Після цього та пізніших постанов українські дерев'яні церкви з початку ХІХ ст. «сильно бентежили любителів церковного «благолепія»» [22, с. 78], починаються перебудови існуючих дерев'яних церков та будівництво нових в «єпархіальному стилі». На початках, незважаючи на царські розпорядження, народні майстри додають до типових проектів елементи традиційної української сакральної архітектури.

Така ситуація змусила видати нові царські укази, скеровані на дотримання «благолепності», що «позначалося на темпах розбудови церков, зменшувало ентузіазм мирян у питанні церковного будівництва й остаточно викоринювало традиційні прийоми спорудження храмів Півдня України, спотворюючи наявні старовинні святині» [80]. Для виконання цих указів призначили єпархіальних російських архітекторів. Поступово церкви російського типу витіснили сакральний простір півдня України.

Почалася масова перебудова існуючих храмів, зокрема добудови з заходу високих ампірних псевдокласичних три-, чотириярусних дзвіниць або перетягування високих дзвіниць впритул до бабинця, заміна церковних бань на схилі дахи, знищення піддаш, опасання, стіни шалюються дошками. На Лівобережжі опасання як архітектурний елемент зникає [40, с. 384].

«В Києві в кінці 50-х рр. минулого століття (ХІХ ст. — Я. Т.) на Старому Києві продаються на злом за 100 рублів стара Троїцька церква; в 60-х рр. — церква Різдва Предтечі на Звіринці; в 70-х рр. розі-

Церква св. Пророка Іллі. 1992 р. Брамптон, Канада

брано надзвичайно мальовничу трьохбанну церкву Вознесіння на Кудрявці, яку збудовано було 1718 року і також трьохбанну церкву Івана Златоустого на Старому Києві. В 80-х рр. знищено Введенську церкву на Оболоні... і Іорданську... вже в початку XX віку надзвичайно струнку, красиву п'ятибанну церкву Петра і Павла на Курнівці замінило сучасне чудовисько в «русском вкусе» [22, с. 75].

Австро-Угорщина заохочує до латинізації зовнішнього вигляду церков Галичини і Закарпаття, яке принесло результати лише на Закарпатті [65, с. 158—159], де великі перебудови починаються з 1773 р. і закінчуються в основному на початку XIX століття. Ці перебудови здійснюються за трьома зразковими проектами [40, с. 384]. У Західній Лемківщині впритул до традиційної церкви прибудовуються каркасні дзвіниці. У Східній Лемківщині, на закарпатській Бойківщині над зрубом бабинця споруджуються каркасні дзвіниці, які, як нава, вівтар, мають барокові завершення. Сакральна архітектура на українській етнічній території, яка відійшла до Австрії, не втратила своєї історичної осно-

ви, продовжила свій шлях розвитку. В Галичині не вдалося спотворити місцеві типи церков тому, що тут були сильні внутрішні чинники [65, с. 146—157]. З XIX ст. дерев'яні традиційні типи церков досягають тут небувалої місткості.

Майже до кінця XIX ст. в Галичині будівництво дерев'яних церков здійснювалось під керівництвом народних майстрів, на кошти місцевих громад, меншу частину дерев'яних церков будували професійні архітектори. В підросійській Україні будівництво в українському стилі було припинено. Поштовхом до відновлення будівництва церков в українській народній стилістиці в Східній Україні відбувається в кінці XIX — на початку XX ст., що було пов'язано з ростом національної свідомості українців, посиленням національної ідеї в середовищі духовенства, завершенням формування української нації, національно-визвольним рухом.

На кінець XIX — початок XX ст. припадає період пошуку нового образу сакральної споруди, згідно з вимогами часу. Він характеризується проявами народно-стильових моментів у сакральному мисте-

Собор Погінської Богородиці, с. Погоня, Тисменицький р-н, Івано-Франківська обл. 2013 р. Архітектори І. Пилипів, Р. Кость

цтві, збільшенням площі і висоти церков, утвердженням української народної стилістики та увагою професійних архітекторів до проектування хрещатого типу церкви, який дає змогу досягти гармонійної композиції об'ємів і максимального розміру головної бані.

Сприяли утвердженню української стилістики архітектори В. Кричевський, І. Левинський, Ю. Захарієвич, В. Нагірний, Є. Нагірний, Є. Сердюк, О. Лушпинський, В. Трощенко, К. Жуков, О. Слассіон, Д. Дяченко, С. Гавришкевич, Р. Грицай [47].

Архітектори прагнули відтворити в архітектурних образах ментальність народу, підняти його духовність, силу самоствердження, керуючись при цьому дієвою формулою: «дух Народу і веління Часу» [82, с. 43].

В цьому проміжку проходила теоретична апробація «українського стилю», «руського стилю», «народного стилю», «національного архітектурного стилю», «неоукраїнського стилю», яка відбувалася в складних політичних умовах, поділом українських земель між Австро-Угорською та Російською імперіями. Цей пошук здійснювався шляхом: звернення до архітектурної спадщини, вивчення і творчого використання мотивів народного дерев'яного будівництва; модернізації української народної традиції [47, с. 160; 82]. Він мав більшість рис, притаманних саме модерну, а те, що він включав у санктуарій форм модернізовані елементи національної традиції, й надало йому специфіки і відбилосся у слові українським» [82, с. 33].

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. вважається третьюю сходинкою розвитку сакральної архітектури України. В цей період найбільшого розквіту переживає церковна архітектура Галичини. Він означився

трьома напрямками професійного церковного будівництва як в Галичині, так і в Східній Україні. Збудована в 1894 р. невеличка дерев'яна «церква в гуцульському стилі» Іваном Левинським для краєвої виставки у Львові започаткувала новий напрям у професійній архітектурній практиці, який опирався на творче переосмислення романсько-готичної архітектури Галичини (як професійної кам'яної, так і народної дерев'яної). За формотворчі принципи церковних споруд беруть архітектоніку дерев'яних церков України. Архітектор Василь Нагірний започаткував другий напрям в проектуванні та будівництві дерев'яних церков, використовував «еклектичне поєднання різних давніх стилів з дерев'яною архітектурою України, виражений через твердий матеріал, опертий своєю основою на «візантійщину» [47, с. 81] та вкорінив його в свідомість галичан. За його проектами будуються дерев'яні церкви у с. Перегінсько, Рожнятівський р-н, 1885 р.; с. Тур'я, Буський р-н, 1889 р.; с. Неслухів, Кам'яно-Бузький р-н, 1896 р.; с. Лютовська, 1898 р., Польща; с. Рожнятів, Рожнятівський р-н; 1900 р.; с. Биостре, 1902 р., Польща; с. Ясениця Замкова, Старосамбірський р-н, 1902 р. [1, с. 28—29, 34—35, 44—45, 62—63, 70—71, 86—87, 92—93].

Третій напрям, апологетом якого був С. Гавришкевич, ґрунтувався на мистецьких вирішеннях тогочасних художніх концепціях, що йшли зі столиці Австро-Угорської імперії — Відня [47, с. 28—29]. З'являються проекти стилізації народної дерев'яної архітектури до українського модерну (проект церкви у Тисмениці, 1920-ті рр., арх. О. Лушпинський). Професійна церковна архітектура кінця ХІХ — середини ХХ ст. (в Галичині) свідомо звертається до традиційних об'ємно-планувальних схем, найчастіше — до хрещатой церкви, яка давала можливість найкраще ув'язати основні кліті і завершити об'єми банями. В цей період не тільки будуються нові, а й копіюються кращі взірці дерев'яних церков.

Український дерев'яний і мурований храм означений національним характером дав можливість у кінці ХІХ ст. говорити про існування українського стилю в церковному будівництві та про прояви народно-стильових моментів у церковному мистецтві [47, с. 47—73].

З метою ствердження духовності українського відродження та ідеї слави запорізької будується му-

рована хрещата дев'ятиверха церква в с. Плішівці Гадяцького повіту (1902—1906 рр.), за взірцем дев'ятидільного, дев'ятиверного дерев'яного храму в с. Новоселиці [82, с. 86—87]. Розуміючи важливість архітектурного образу церкви в житті українців царська Росія під час Першої світової війни у 1915 р. для потреб полонених вояків австрійської армії (українців Галичини. — Я. Т.), розібрала та перевезла дерев'яну церкву з Галичини, яку склали в Києві на Ново-Павлівській вулиці і яку у 1935 р. більшовики знищили [13, с. 57].

Більшовицький переворот 1917 р. у Росії, окупація України 1920 р., перебування у складі радянської імперії не сприяли подальшому розвитку українського стилю, продовжили руйнівні процеси, які були закладені Росією ще на початку XIX століття. Основним завданням радянської влади було знищення всіх маркерів української ідентичності. Атеїзація людей, антихристиянська ідеологія призвели до масового нищення церков, творів сакрального мистецтва та духовенства як вагому суспільну інституцію. За підрахунками В. Вечерського, більше половини всіх утрачених об'єктів архітектурної спадщини України (63,38%) припадає на два десятиліття — з 1919 по 1940 рр., до Першої світової війни — 15,15%, та у повоєнні роки (1946—1984) — 12,12% [8, с. 484—490].

Із знищенням церков спотворювався історичний ландшафт українських міст і сіл, в якому сакральний об'єкт займав вагоме і провідне містобудівне значення. Припинення сакрального будівництва в Радянській Україні призвело до втрати багатого сакрального будівничого досвіду, знищення найвагомішого маркера означення українських етнічних кордонів.

Не тільки у підрадянській Україні, а й на Закарпатті, яке перебувало в складі Чехословаччини, після оселення 1919 р. 9000 росіян-білоемігрантів, йде зміна автентичного архітектурного образу дерев'яної та мурованої церкви, будуються, реконструюються старі на зразок взірців російської церкви [65, с. 158—159].

На українській етнічній території, яка після Першої світової війни опинилася у складі Польщі, Словаччині, Чехії, Румунії, сакральна дерев'яна архітектура у міжвоєнний період дістає у кожній із цих країн своє забарвлення під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. У Польщі будуються хрещаті

Трапезна церква, с. Погоня, Тисменицький р-н, Івано-Франківська обл. 2008 р. Архітектори І. Пилипів, Р. Кость

церкви з видовженим бабинцем, однією банею, більшість з церков мають прямокутні рамена, гранчастий вівтар має невелика група церков (ц. Преображення Господнього, Вишатичі; Радимно, 1936 р.), продовжують будуватися церкви традиційних об'ємно-планувальних рішень лемківського, бойківського типів (ц. св. Миколи, Вільховець, 1934 р.), які осучаснюються завдяки спрощенню — усуненню характерних архітектурно-декоративних елементів, ярусності, піддашся, завершення бань. Вони більші за розмірами від бойківських та лемківських церков. У цей період у сакральну архітектуру привносяться взірці, які характерні для інших районів України. Це пов'язано з можливістю запросити будівничих з інших районів. У Галичині розвивається національний стиль у напрямку українського модерну і українського неobaroko [47, с. 118]. Їх поява пов'язана з розвитком української національної ідеології з вираженим певним ухилом, який був стимульований досвідом Першої світової війни, невдачами двох незалежних українських держав та інспірований польською владою на насильному викоріненні культури, мови та церковної архітектури з українських етнічних територій. Церква, її архітектура знову стає інституцією, в якій зберігаються та охороняються українські традиції. В цій ситуації в Галичині історизм, поряд з іншими стилями, стає домінуючим у сакральній архітектурі.

Паралельно намітилась тенденція будівництва церков, в об'ємно-планувальному рішенні яких ми побачимо впливи римо-католицької архітектури. Це поява на західному фасаді пари веж, портиків, пілонів, колонади та декоративних елементів.

Церква св. Олексія. Львів. 2009 р. Архітектор Р. Сулик

Політична ситуація в Галичині у міжвоєнний період також сприяла будівництву дерев'яних римокатолицьких костелів та каплиць (у сс. Берлін, 1934 р.; Ільник, 1924—1925 р.; Пикуловичі, 1921 р.; Рудно, 1935 р.; Чижевичі, 1936—1937 р.; Язлівчик, 1933 р., всі у Львівській обл.) [38; 6]. Вони будуються професійними архітекторами в стилі історизму або модерну. На Холмщині і Підляшші польська влада знищила понад 150 православних церков [9, с. 18].

Сакральне будівництво в Румунії на українській етнічній території перебуває під впливом місцевої архітектурної школи. Церкви споруджуються за зразками буковинського типу: мають гранчасті бокові рамена і верхи, збільшену площу за рахунок прибудов до нави присінка, переобтяжені деталями регіонального походження. Тридільні одноверхі церкви мають спрощене об'ємне вирішення [12].

Латинські впливи також позначилися на архітектурі українських церков в Румунії. Це впровадження великої кількості архітектурно-декоративних елементів різного характеру. Характерним для цього періоду є: розвинуті по вертикалі об'єми; збільшення розмірів середнього зрубу у тризрубних церквах; поєднання хрещатого планування із сучасним об'ємним рішенням; завершення тридільного об'єму на зразок одноверхої хрещатої церкви та втручання професійних архітекторів у будівництво дерев'яних церков.

У с. Нижній Комарник (Словаччина) 1938 р. за проектом В. Січинського будується триверха церква в національному стилі, яка «має велике значення для пробудження національної свідомості широких

народних верств» [44, с. 44]. Продовжується вплив традиційної церковної дерев'яної архітектури на муровану. Він відбувається у завершенні верхів муrowаних церков.

Невеликий спалах відновлення церков був під час окупації України Німеччиною 1941—1944 роках [66].

Сакральна архітектура після Другої світової війни, як і все сакральне мистецтво, з приходом радянської влади на Західну Україну та соціалістичних режимів у Польщі, Словаччині, Румунії, перериває свій розвиток на всій українській етнічній території. Найбільше зазнали втрат церкви Західної України після її приєднання до совєтської імперії. Більшість їх була закрита, знищена, діючі передані Російській православної церкві.

Українська етнічна територія, що по Другій світовій війні залишилася за межами України (Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшша, Берестейщина), вдруге зазнала втрат. Вивезення українського місцевого населення з цих територій спричинилося до нищення дерев'яних церков через недогляд, перебудову їх на костели та занепаду традиції дерев'яного сакрального будівництва на цих теренах.

За В. Іванусівим на Холмщині було закрито 111 церков, зруйновано 59, передано костелу — 150, ужитку залишилось — 63 [24, с. 15].

Нищення та зміна архітектурного образу сакральних святинь на українській етнічній території, яка перебувала в різний час в межах Польщі, Румунії, Угорщини, Союзу Радянських республік пов'язане з тим, що статус території визначається її етнічним складом населення та маркерами, які означають статус цієї території в матеріальній та духовній культурі. Колоніальні держави, щоб знищити ту чи іншу етнічну групу, вдаються до нищення її сакральної архітектури та будівництва власних святинь для закріплення кордонів окупованих територій.

У цій ситуації осередком українського церковного життя, культури стає Західна Європа, Північна і Південна Америка, та Австралія. За дослідженнями С. Гординського «наші люди намагалися скільки змоги відтворити і зберегти тридільність церковного нутра, а для його оздобу намагалися дістати ікони рідних мистців» [16]. Перші українські церкви будувалися на початку ХХ ст. самими українськими емігрантами, які старалися зберегти ідентичність

на чужині шляхом «спрощення чи ідеалізації української архітектурної спадщини, часом у примітивній концентрації на візантійським куполі чи псевдобароковим верху, як втіленні рідних традицій» [15, с. 35]. Вони закладали підвалини української сакральної архітектури на новому місці.

Досить численна українська еміграція, яка поселилася в кінці XIX ст. в Альберті, була переважно незamoжна, ще жила в землянках і ліплянках, вона не тільки заклала підвалини агрокультури цієї землі, а й спричинилася до будівництва церков власними руками. Взірцями їм був образ церкви, збереженої у пам'яті з часів перебування в Україні. Першою збудованою є дерев'яна хрещата церква, її збудував український емігрант Іван Пилипів.

Переважно будували з дерева примітивні базилики, церкви «хатнього» типу, які завершувалися по середині даху невеликою декоративною банею з хрестом (ц. Успіння Пр. Богородиці, Редвотер, 1904 р.; ц. св. Онуфрія, Барич, 1907 р.; ц. Воздвиження Чесного Хреста, Іннісфрі, 1910 р.; ц. св. Миколи, Іннісфрі, 1911 р.; ц. св. Миколи, Бучач, 1912; ц. Вознесення, Дервент, 1912 р.; ц. Воздвиження Чесного Хреста, Еґрімонт, 1917 р.; ц. Преображення Господнього, Сокаль, 1921 р.; ц. св. Івана Хрестителя Гіллярд, 1903—1926 рр.; ц. Покрови, Едвард, 1903—1908 рр.; ц. св. Параскевії, Давнінг, 1912 р.; ц. св. Іллі Волинь, 1931 р.) [23, с. 27—28, 31—32, 34, 41, 45, 53, 112, 114]. До будівництва церков наймали майстрів. Церкву св. Дмитра у Північній Дакоті 1905—1906 рр. спорудив майстер Ю. Клим і чеські теслі; ц. св. Йосипа в Горгамі 1911 р. — майстри Ю. Клим, В. Осадчук; ц. св. Трійці на північ від Вілтона 1813 р. — майстри І. Кривацький і І. Сховчук; ц. св. Петра і Павла в селищі Україна 1917 р. — майстри Семен і Мартин Гульне [14, с. 8].

Архітектура цих церков намагається передати традиційний образ української сакральної споруди (тридільність, об'ємне вирішення характерне для бойківської, лемківської, гуцульської церков).

Десятки церков у Едмонтоні будувалися і перебудовувалися під наглядом архітектора о. Филипа Ру, який вивчив українську мову і архітектуру (ц. св. Онуфрія — Барич, 1907 р.; ц. св. Параскеви — Ельдоріна, 1913 р.; ц. св. Параскеви — Козак, 1913 р.; ц. Успіння Пр. Богородиці — Редвей, 1914 р.; ц. Пр. Трійці — Ледук 1900, 1918 р.) [14,

Церква Блажених Мучеників УГКЦ. Львів. 2009 р. Архітектор Р. Сулик

с. 8]. В їх архітектурному образі стараються відтворити основні атрибути української церкви: хрещатий план, завершити середохрестя великою банею, бічні рамена — невеликими баньками (ц. Пр. Богородиці, Стрий, 1910 р.; ц. Івана Хрестителя, Куквил, 1911 р.; ц. Петра і Павла, Торсбі, 1922 р.; ц. Вознесення Господнього, Родвей, 1924 р.) [14]. До Другої світової війни будівництвом церков займалися також американські архітектори, які не використовують українську архітектурну спадщину.

За С. Гординським, до 1947 р. «і в США, і в Канаді існувало вже чимало церков, збудованих першими поколіннями наших емігрантів. Тут виробився своєрідний тип церков з двома вежами на фронтоні, наче для відміни від латинських та протестантських костельов, що мали звичайно одну вежу» [16].

Для всіх церков першої половини XX ст. характерне спрощення традиційної церковної архітектури України та вироблення в умовах інших соціальних, економічних і політичних реалій нового типу сакральної споруди.

З появою після Другої світової війни архітекторів українського походження у наступних десятиріччях будуються модерні церкви згідно з вимогами нашого обряду. Серед них був архітектор Ю. Ястремський українського походження (народився у Вінніпезі), який збудував низку церков, де вже почав враховувати українську архітектурну сакральну традицію. Поряд з мурованими він будує дерев'яну церкву в Барнсборо в Канаді (1967—1968 рр.).

Церква. Волосянка. 1990-ті рр. Архітектор І. Подоляк

Архітектори А. Осадца та І. Жуковський споруджують дерев'яну церкву в Глен Спен, М. Німців — дерев'яну церкву в Філадельфії, І. Жуковський — гуцульську церкву з дзвіницею в Гентері. Необхідно відзначити, що розвиток сакральної архітектури на Американському континенті пішов у напрямку пошуку української стилістики в мурованих церквах. Юрій Козак збудував модерну церкву в стилі козацького бароко — в Бавнд-Бруку, М. Німців струнку бароко-модерністичну церкву у Вашингтоні, Р. Жук — низку церков у модерністичному стилі — у Вінніпегу, Торонто, Керкгонсон та церкву недалеко від курортного містечка Гантер в штаті Нью-Йорк.

Проектує і будує дерев'яні церкви архітектурна фірма «Баркані Канінгем» — ц. Богоявлення в Росвелі, 1981 р., архітектор І. Стецура; ц. св. Володимира в Пайк Лейку, Канада. Фактично сакральна дерев'яна архітектура української діаспори, незважаючи на свободу мистецької думки, не продовжила перерваних традицій церковного будівництва в Україні.

Після 70-літнього застою в сакральному будівництві України та знищення найкращих взірців церков, спричиненого марксистсько-ленінською ідеологією, розпочалося його відродження з одержанням України незалежності. Його особливістю було те, що воно відбувалося в умовах перерваної тисячолітньої традиції сакрального будівництва та мистецтва.

У 1990-ті рр. почалося інтенсивне церковне будівництво, яке ведеться сільськими громадами за архітектурними прототипами та за проектами професійних архітекторів.

Опираючись на напрацьовані століттями об'ємно-планувальні рішення громади будують дерев'яні церкви на Покутті (ц. Миколи, с. Балиці, 1998 р.; ц. Михайла, с. Вишнівка, 1994 р.; ц. Петра і Павла, с. Борщівська Турка, 1990 р.) [79, с. 47, 87, 63, 95, 116], на Закарпатті (ц. Іллі, с. Лубня, 1991 р.; ц. Різдва Пр. Богородиці, с. Верхня Грабівниця, 1998 р.; ц. Іллі, с. Збини, 1992 р.; ц. св. Трійці, с. Заріччя, 1991 р.; ц. Жінок-Мироносиць, с. Діл, 1997 р.; ц. Вознесіння Господнього, с. Лозянський, 1995 р.; ц. Вознесіння Господнього, с. Прислоп, 1991 р.; ц. Вознесіння Пр. Богородиці, с. Розтока, 1996 р.; ц. Георгія Переможця, с. Хмелів, 1994 р.; ц. Іллі, с. Німецька Мокра, 1994 р.; ц. Миколи Чудотворця, с. Великий Бичків, 2007 р.; ц. св. Трійці, с. Луг, 2004 р.) [55, с. 549, 636, 639, 643, 703, 715, 760]. Більшість з них будуються з урахуванням здобутків традиційної сакральної архітектури.

Сприяло активному будівництву наявність в Україні трьох православних і греко-католицької конфесій. Така ситуація призвела до будівництва та функціонування двох чи навіть трьох церков в одному селі.

Будівництво нових церков також відбувалося за проектами професійних архітекторів, вивчених радянською архітектурною школою, в іншому містобудівельному оточенні і духовній атмосфері в умовах перерваної традиції українського сакрального мистецтва, нищення маркерів національної сакральної архітектури.

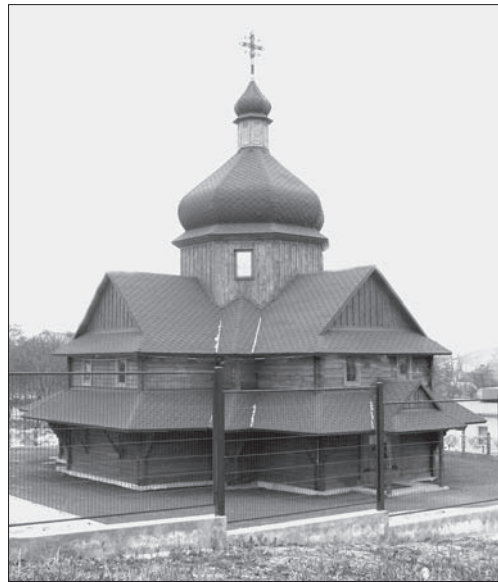
Містобудівництво радянського часу не передбачало місця і ролі сакральних об'єктів у архітектурно-розпланувальній структурі міст і сіл. Перед архітекторами України постає проблема, яким шляхом йти, повернутися до старого, чи шукати сучасний напрямок об'ємно-планувального вирішення Божого дому. Відродження сакральної архітектури розпочалося як на основі інтерпретації спадщини попередніх століть, так і шляхом пошуку нового напрямку — образу сакральної споруди. Пошук нових форм у сакральній архітектурі ґрунтується на традиційній уяві про український храм (конкурсний проект ц. Трьох Святителів, м. Львів, 2000 р., арх. М. Мисько, конструктор О. Наумов; проект церкви УАПЦ по вул. Пасічній, Львів, 1998 р., арх. О. Матвіїв; проект церкви УГКЦ, м. Ходорів, 1999 р., арх. О. Матвіїв), шляхом інтерпретації в нових матеріалах та кон-

структивних рішень традиційних українських форм церкви (проект храму св. Софії Премудрості Божої, с. Винники, 1994 р., арх. Б. Черкес, К. Малярчук, І. Щербаков, І. Пестрій, конструктор Г. Шевчук; церква Успіння Пр. Богородиці, м. Великі Мости, 1999 р., арх. В. і С. Зотови; церква в с. Гніздичів, 1999 р., арх. В. і С. Зотови; церква в с. Бачів, 1995 р., арх. В. і С. Зотови), а також на основі відтворення російської об'ємно-планувальних форм рішень храмів XIX ст. (проект ц. Різдва, Київ, Поштова площа, 1993—1999 рр.; збудована церква Воздвиження Чесного Хреста в Ужгороді, 1993—2005 рр. за типовим проектом петербурзьких зодчих) [55, с. 688].

Знищення маркерів національної сакральної архітектури у XIX—XX ст., підпорядкування частини православної церкви московському патріархату позначилося на архітектурі нових церков Центральної та Східної України, Закарпатті, Волині, Буковині в яких ми побачимо взірці та елементи російської храмової архітектури. Наслідки втрати автентичної сакральної архітектури можемо спостерігати в соціально-політичній ситуації цих районів.

Сьогодні йде пошук архітектурного образу української святині, стоїть завдання: як пов'язати національні традиції храмобудівництва з сучасною архітектурою, новими будівельними матеріалами, позбавитися від впливу колоніального храмобудівництва. Будівництво ж дерев'яних церков відбувається не в такому масштабі, як муроване, з багатьох причин не набуває такого розповсюдження, як останнє.

На початку 1990-х рр. і пізніше громади на місці згорілих дерев'яних церков будують нові на зразок втрачених святинь (ц. Різдва Пресвятої Богородиці, с. Тишівниця, Сколівський р-н, 2010 р.; ц. Богоявлення Господнього, с. Головецько, Сколівський р-н, 2008—2010 рр.; ц. Перенесення Мощів св. Миколи, с. Войславичі, Сокальський р-н, 1993 р.). Під керівництвом архітекторів здійснюється відтворення кращих втрачених взірців української дерев'яної архітектури (ц. Преображення Господнього, Крехів, Жовківський р-н, 2002 р.); церква Покровина о. Хортиця, 2007 р., науково-історичний комплекс «Запорізька Січ»; Хресто-Воздвиженський собор, Скит Манявський, 1998 р.; храм Миколи Чудотворця, с. Мазепинці, 2009 р., Меморіальний комплекс українського козацтва [4, с. 153, 211].

Церква Блаженного Миколая Чарнецького. Львів. 2011 р. Архітектор Ю. Дубик

Нове будівництво дерев'яних церков ведеться на основі традиційних об'ємно-планувальних рішень з урахуванням нових технологій обробки дерева (церква Відпускова, с. Крилос, 2001 р., архітектори О. Кос, С. Петрич, О. Козак; ц. Блаженного Миколая Чарнецького, м. Львів, 2011 р., арх. Ю. Дубик; з урахуванням давніх традицій храмобудівництва, інтеграції до сучасних вимог щодо функціонального призначення (потреба капелянства, студентства, монашого згромадження, прихожан), будує церкви архітектор Р. Сулик: ц. Різдва Пресвятої Богородиці, с. Зарваниця, 2000 р.; церква священномучеників Климентія і Леонтія в монастирі Унів, 2007 р.; церква св. Олексія, м. Львів, 2009 р.; церква Блаженних Мучеників УГКЦ, м. Львів, 2009 р.; церква св. Бориса і Гліба, м. Жидачів, 2010; ц. Вознесіння Господнього, м. Дубно, 2010 р.; ц. св. Володимира, м. Львів, 2011 р.; ц. Зіслання Святого Духа, м. Янів, 2012 рік. Будуються дерев'яні церкви за взірцями бойківської школи народного храмового будівництва (ц. св. Миколи, с. Волосянка, поч. XXI ст., арх. І. Подоляк), лемківської (ц. св. Косми і Дем'яна, м. Пустомити, 2013 р., арх. Р. Сулик).

В цьому контексті необхідно відзначити дві дерев'яні сакральні споруди в Свято-Успенському монастирі Отців Василян в с. Погоня Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл. (архітектори І. Пилипів і Р. Кость). Дерев'яний собор Погінської Богородиці збудований у 2013 р. на бетонно-

му престолі, який, водночас, є церквою Цариці Вервиці та служить для нього п'єдесталом. Це хрещата церква, завершена на середохресті куполом на високому підбаннику на крилах — високими главками-банями. Інтер'єр організований на основі високоякісного дерева, текстура якого та скульптурне з'єднання площин, стін, художнє опрацювання балконів, сходів надає об'єму особливої сакральності, яка підкреслюється іконами Пресвятої Богородиці з цілого світу. Друга дерев'яна церква є трапезною і присвячена Преподобному Атанасію та мч. Ірині (2008 р.). У ній вперше відтворений інтер'єр для монашого згромадження та духовенства. Це також хрещата церква, увінчана на середохресті банею на високому підбаннику на раменах невеликими банями на високих шийках.

Характерним для дерев'яних церков кінця ХХ — поч. ХХІ ст. є продовження використання хрещатого плану, завершення об'ємів трьома банями, нові рішення піддашся, опасання, галерей (ц. Дрогобицьких Великомучеників-отців Северіяна, Віталія та Якима, Дрогобич, 2010 р.; церква в м. Добромиль Старосамбірського р-ну, 2009 р; ц. Миколая Чарнецького, Золочів, 2008 р.).

Повернення до традицій народного храмобудівництва у кінці ХХ — на поч. ХХІ ст. було свідомим актом і набуло особливого ідеологічного звучання та значення у світлі пробудження національної свідомості народу, піднесення його духовних надбань та підпорядкування частини української православної церкви московському патріархату.

Основним завданням сучасних архітекторів є збереження етнічної ідентичності у нових архітектурних рішеннях, пошук з'єднуючої ланки між традицією сакральною та сучасною архітектурою — продовжити тисячолітню історію автентичного формотворення святині для Бога.

Як і у ХVІІ—ХVІІІ ст., цей пошук здійснюється на основі вивчення традиційної дерев'яної архітектури, завдяки якій стараються знайти нові рішення і наповнити монументальну архітектуру переконливими новими об'ємно-планувальними рішеннями, які би свідчили про українську ідентичність.

Прикладом пошуку з'єднуючої ланки є мурована церква Покрови (2001 р.) архітектора Р. Жука та церква Всіх Святих (обидві — у Львові), в основі яких закладені традиції формування простору на

основі «кліті» об'ємно-планувальних рішень шляхом їх множення об'ємів по горизонталі та членування по вертикалі.

На завершення хотілося би наголосити, що українська сакральна дерев'яна архітектура ніколи не випадала із цивілізаційного та архітектурного розвитку Європи та світу. За тисячоліття свого існування на теренах України вона була в авангарді світового історичного процесу розвитку дерев'яної архітектури — доцільного використання дерева. Відрізняється від сакральної дерев'яної архітектури сусідів та світової архітектури тим, що на основі зрубної конструктивної системи відпрацювала в натурі скульптурний спосіб зведення основних об'ємів, верхів різних форм, знайшла власне рішення переходу від четверикового зрубу на восьмериковий та завершення його зрубним верхом, банею.

Українцям еволюційним методом на основі кліті вдалося створити церкви двозрубні — дахові, одно- і двоверхі; тризрубні та двозрубні тридільні — дахові, одно-, дво- та триверхі; хрещаті у плані — одно-, три-, п'яти-, семи-, дев'яти- і тринадцятиверхі.

Українську сакральну дерев'яну архітектуру характеризують: єдина основа побудови плану, об'ємних просторів, центр яких лежить у серединній найвищій кліті, до якої додаються з двох або чотирьох сторін нижчі кліті; повна узгодженість між інтер'єром і екстер'єром, відсутність головного і другорядного фасаду, доцільне конструктивне вирішення на основі кліті; відсутність фальшивих об'ємно-планувальних вирішень — приставлених і наставлених прикрас; гармонія та симетрична краса; індивідуальність кожної споруди як у плані, так і в об'ємному вирішенні; новація висотного розкриття внутрішнього простору — заломом.

Загальна основа побудови української церкви має в історико-етнографічних районах України свої особливості, які визначили формування шкіл народного храмового будівництва.

Історія розвитку української сакральної дерев'яної архітектури показує її глибоку традиційність, що проявляється в консервативному дотриманні першовзірців, самотності розуміння образу храму, свого розуміння філософсько-семантичної концепції святині для Бога, реалізовану в дереві.

Українські церкви не є лише архітектурним символом християнської традиції, але, значною мірою,

ментальності, маркером національної ідентичності. Вони вплинули на формування всієї архітектури України, яка є незрівнянно багатшою та глибшою за змістом, ніж культові споруди Польщі, Угорщини, Росії, Румунії. Українські дерев'яна церква є яскравим історичним феноменом, самостійним історичним явищем й головною складовою традиції, яка має цілісне архітектурне тло та регіональні особливості.

- 100 церков Нагірних. Ч. I. Церкви Василя Нагірного / автори та упорядники: Христина Лев, Василь Слободян, Наталка Філевич. — Львів, 2013. — 132 с. : іл.
- Александрович В. Архітектура і будівництво / Володимир Александрович // Історія української культури : в 5 т. — Київ : Наукова думка, 2001. — Т. 2. Українська культура XIII — перша половина XVII століття. — С. 256—275.
- Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва / Дмитро Антонович. — Прага : Український університет, 1923. — 340 с.
- Архітектурний альманах України: Всеукраїнський збірник. — Київ : Глобус, 2012.
- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева / Ю.С. Асеев. — Киев : Будівельник, 1982. — 160 с. : ил.
- Бучек М. Львівська архієпископія латинського обряду. Ілюстрована розповідь. — Т. 1. Парафії, костели та каплиці (Львівська обл.) / М. Бучек, І. Седельник. — Львів, 2004. — С. 253—254.
- Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівельна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона / В. Вечерський. — Київ : НДІПІАМ, 2001. — 350 с.
- Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський. — Київ : НДІПІАМ ; Головкин'архітектура, 2002. — 594 с.
- Вишневецький В. Трагедія православних церков у Польщі / Володимир Вишневецький // Пам'ятки України. — 1990. — № 4 ; 1991. — № 1. — С. 18—19.
- Всеобщая история архитектуры : в 12 т. (13 кн.). — М. : Стройиздат, 1973. — Т. 2. Архитектура античного мира (Греция и Рим). — 712 с. ; Л.-М. : Стройиздат, 1966. — Т. 3. Архитектура Восточной Европы. Средние века. — 687 с.
- Выголов В.П. О развитии ярусных форм в зодчестве конца XVII века / В. Выголов // Древнерусское искусство. — М. : Наука, 1964. — С. 236—252.
- Галишич Р. Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя / Руслан Галишич. — Львів : Сполом, 2002. — 336 с. : іл.
- Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва / Т. Геврик. — Нью-Йорк ; Київ. — 64 с.
- Геврик Т. Українські храми в Північній Америці / Тит Геврик // Пам'ятки України. — 1990. — № 4 ; 1991. — № 1. — С. 8—13.
- Геврик Т. Церковна архітектура / Тит Геврик // Пам'ятки України. — 1991. — № 4. — С. 34—37.
- Гординський С. Сакральне мистецтво української діаспори / С. Гординський // Українське сакральне мистецтво: традиції, сучасність, перспективи. — Львів : Свічадо, 1994. — С. 46—60.
- Грабар І. Архітектурні взаємозв'язки України з Росією / Ігор Грабар // Пам'ятки України. — 1995. — № 1. — С. 82—92.
- Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні / Михайло Грушевський. — Мюнхен, 1962 ; Київ : Освіта, 1992. — 192 с.
- Гуцало О. Стародубське бароко / О. Гуцало // Збірник секції мистецтв. — Київ : Державне видавництво, 1921. — Т. 1. — С. 39—42.
- Діба Ю.Р. Архітектура українських храмів-ротонд другої половини X — першої половини XIV століть: автореф. дис. канд. архіт. / Ю.Р. Діба. — Львів, 2000. — 18 с.
- Драган М. Українські дерев'яні церкви. Генеза і розвії форми : в 2 ч. / М. Драган. — Львів : НМ у Львові, 1937. — Ч. 1: Текст. — XVI + 159 с.; Ч. 2: Ілюстрації. — XII + 135 с. + 2 табл.
- Ернст Ф. Дерев'яна Златоустівська церква на старому Києві / Ф. Ернст // Збірник секції мистецтв Українського Наукового товариства. — Київ : Державне видавництво, 1921. — С. 75—79.
- Іванець П. Українські церкви Альберти / П. Іванець. — Пряшів : Приватпрес, 1991. — 192 с.
- Іванусів О.В. Церква в руїні / Олег Володимирович Іванусів. — St. Catharines : Видання св. Софії, 1987. — 350 с.
- Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія / Митрополит Іларіон. — Київ : Обереги, 1992. — 424 с.
- Історія української архітектури / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованок та ін. ; за ред. В.І. Тимофієнка. — Київ : Техніка, 2003. — 472 с. : іл.
- Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период / П. Клепатский. — Біла Церква, 2007. — 480 с.
- Кметь В. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії / В. Кметь // Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату на 2000 рік. Статистично-бібліографічний довідник. — Львів, 2000. — С. 8—43.
- Комеч А.И. Храм на четырех колоннах и его значение в истории византийской архитектуры / А. Комеч // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. — М., 1973. — С. 64—77.
- Крип'якевич І. У боротьбі з польським наступом / І. Крип'якевич // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 93—104.

31. Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. — Філадельфія, 1925. — 111 с.
32. Літопис руський за Іпатським списком / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. — Київ : Дніпро, 1989. — XVI с. + 591 с.
33. Логвин Г.Н. Культові споруди в Україні / Г.Н. Логвин // Українці: історико-етнографічна монографія : у двох книгах. — Опішне : Українське народознавство. — Кн. 2. — С. 417—462.
34. Логвин Г.Н. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель / Г.Н. Логвин. — М. : Искусство ; Лейпциг : Эдицион, 1982. — 454 с. + 176 л. : ил.
35. Логвин Н. Хрестово-банні храми стародавнього Києва в контексті середньовічної східнохристиянської архітектури / Н. Логвин // Архітектурна спадщина України. — Вип. 2: Національні особливості архітектури народу України. — Київ : Українознавство, 1995. — С. 3—51.
36. Макаров А. Світло українського бароко / А. Макаров — Київ : Мистецтво, 1994. — 288 с. : ил.
37. Марусин М. Чини святительських служб у Київському Євхологоні з поч. XVI ст. / М. Марусин // Праці Греко-католицької Богословської академії: Богословський виділ. — Рим, 1966. — Т. 27.
38. Мер'є О. Дерев'яні костели Львівщини першої половини XX ст. / Ольга Мер'є // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. — 2005. — Ч. 15. — С. 54—61.
39. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X—XIV ст. / І. Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація. — 1999. — Ч. 10. — С. 3—14.
40. Могитич І. Народна дерев'яна архітектура / І. Могитич // Історія української архітектури / Ю.С. Асеев, В.В. Вечерський, О.М. Годованок та ін. ; за ред. В.І. Тимофійка. — Київ : Техніка, 2003. — С. 372—399.
41. Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII—XIV ст. / Іван Могитич. — Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. — 1997. — Ч. 8. — С. 3—20.
42. Могитич І. Церкви / Гошко Ю.Г., Кіщук Т.П., Могитич І.Р., Федака П.М. // Народна архітектура Українських Карпат XV—XX ст. — Київ : Наукова думка, 1987. — С. 206—236.
43. Мудрий С. Значення Галицької митрополії і Церкви в історії України / Владика Софрон Мудрий // Київська церква. — Київ ; Львів, 1999. — № 2—3. — С. 20—22.
44. Мушинка М. Володимир Січинський і Пряшівщина / Микола Мушинка // Дукля. — 1994. — № 3. — С. 35—48.
45. Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період. — Київ : Держ. вид-во з будівництва і архітектури УРСР, 1957. — 559 с. : 419 іл.
46. Новгородские летописи, так называемые Новгородская вторая и Новгородская третья летописи. — Спб. : Археологическая комиссия, 1879.
47. Нога О. Український стиль в церковному мистецтві Галичини. Кінець XIX — початку XX століть / О. Нога. — Львів : Українські технології, 1999. — 160 с.
48. Норов А.С. Путешествие игумена Даниила по святой земле в начале XII в. / А.С. Норов. — Спб., 1864. — 444 с.
49. Павлуцкий Г. Деревянное церковное зодчество на Украине / Г. Павлуцкий // Грабарь И. История русского искусства : в 6 т. — М. : Изд. И. Кнебель, 1910. — Т. II. История архитектуры: Допетровская эпоха (Москва и Украина). — С. 337—360.
50. Павлуцкий Г. Эволюция византийских форм в Киево-Черниговской Руси / Г. Павлуцкий // Грабарь И. История русского искусства : в 6 т. — М. : Изд. И. Кнебель, 1909. — Т. 1: Допетровская эпоха. — С. 155—162.
51. Паславський І. Велич та універсальність Петра Могили / Іван Паславський // Київська церква. — Київ ; Львів. — 1999. — № 2—3. — С. 11—15.
52. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Л., 1926. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 1: Повесть временных лет. — Спб., 1848 ; Т. 4: Псковская первая летопись. — Спб., 1856 ; Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку.
53. Прибега Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України / Л. Прибега. — Київ : Мистецтво, 1977. — 143 с.
54. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей Подолии / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. — Каменец-Подольск, 1904. — Вып. X. — С. 393—416.
55. Сирохман М. Церкви України. Закарпаття / М. Сирохман. — Львів : Априорі, 2012. — 879 с.
56. Січинський В. Історія українського мистецтва. Архітектура : в 2 т. / В. Січинський. — Нью-Йорк : Видво Наукового товариства ім. Шевченка в Америці, 1956. — Т. 1. — 180 с. ; Т. 2. — 64 табл. : 300 рис.
57. Скочиляс І.Я. Галицька (Львівська) єпархія XII—XVIII століть: організаційна структура та правовий статус: автореф. дис. ... доктора історичних наук / І. Скочиляс. — Львів, 2011. — 40 с.
58. Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької єпархії в середині XII століття / І. Скочиляс // Княжа доба: історія і культура ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / відп. ред. Л. Войтович. — Львів, 2010. — Вип. 3. — С. 9—59.
59. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України / Стефан Таранушенко. — Харків : Видавець Савчук О.О., 2014. — 864 с.
60. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. Таранушенко. — Київ : Будівельник, 1976. — 336 с. : іл.
61. Таранушенко С.А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенковознавчі сту-

- дії, ілюстрації, довідкові матеріали / С. Таранушенко. — Харків : Видавель Савчук О.О., 2011. — 642 с.
62. Тарас Я. Аспекти генези, типології споруд для дзвонів та їх розміщення на церковному подвір'ї / Я. Тарас // Народознавчі зошити. — 2000. — Зош. 2. — С. 306—330.
63. Тарас Я. Вплив вітру на сакральне дерев'яне будівництво українців Карпат / Я. Тарас // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — Львів : Львівська політехніка, 2000. — № 410. — С. 213—216.
64. Тарас Я. Лемківська сакральна архітектура / Я. Тарас // Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження : у 2-х т. / Тарас Я., Гошко Ю., Мушинка М. та ін. — Львів : Інститут народознавства НАН України. — Т. 1: Матеріальна культура, 1998. — С. 293—323.
65. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект / Ярослав Тарас. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007. — 639 с.
66. Тарас Я. Сакральне дерев'яне будівництво Полісся між річками Уж і Тетерів / Ярослав Тарас // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — Вип. 3. У межиріччя Ужа і Тетерева. 1996. — С. 167—192.
67. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура. Ілюстрований словник-довідник / Ярослав Тарас. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2006. — 584 с.
68. Тарас Я. Українсько-хорватські паралелі в середньовічній сакральній архітектурі / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. — 2013. — Зош. 4. — С. 727—741.
69. Терський С. Історія Луцька: Монографія / С. Терський. — Т. 1. Лучеськ X—XV ст. — Львів : Львівська політехніка, 2007. — 252 с.
70. Тимошук Б. Василів — місто Галицької Русі / Б. Тимошук. — Чернівці, 1992.
71. Тимошук Б. Давньоруська Буковина / Б. Тимошук. — Київ : Наукова думка, 1982. — 206 с.
72. Тимошук Б. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі / Б. Тимошук // Наук. збірник. — Київ, 1992.
73. Томенчук Б. Дерев'яні храми Галицького князівства / Б. Томенчук // Скрипторій історичної прози. — Львів, 1997. — Т. 6. — С. 519—525.
74. Ульяновська С. Церква в етнічній історії України / Світлана Ульяновська // Українці. Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. — Опішне : Українське народознавство, 1999. — Кн. 2. — С. 403—416.
75. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. — М. : Прогресс, 1973. — Т. IV. Т — Ящур. — 852 с.
76. Фіголь М. Металопластика та інші художні ремесла стародавнього Галича / М. Фіголь // Записки НТШ. — 1994. — Т. 227. — С. 29—30.
77. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / М. Фіголь. — Київ : Мистецтво, 1997. — 224 с.
78. Флиер А.Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. / А. Флиер // Архитектурное наследство. — М. : Стройиздат, 1988. — Вып. 35: Проблемы композиции и мастерства. — С. 86—96.
79. Харитон В. Населені пункти Снятинщини: Історичне минуле, культурні традиції, персоналії / Василь Харитон. — Снятин : Прут Принт, 2012. — 304 с. : іл.
80. Харлан О. Покрова Запорожжя. Українські дерев'яні церкви були знищені царями та генсекретарями / Олександр Харлан // Український тиждень. — 15—21 жовтня. — 2010.
81. Чачковський Л. Княжий Белз / Л. Чачковський // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції / за ред. І. Крип'якевича. — Львів, 1937. — Т. CLIV. — С. 15—31.
82. Чепелик В. Український архітектурний модерн / упорядник З.В. Мойсеєнко-Чепелик / В. Чепелик. — Київ : КНУБА, 2000. — 196 с.
83. Чубатий М.А. Історія християнства на Русі-Україні / М. Чубатий. — Рим ; Нью-Йорк, 1965. — Т. 1.
84. Чучко М.К. Православні культові споруди Буковини: Дерев'яні церкви та дзвіниці середини XIV — початку XX століття / Михайло Чучко. — Чернівці : Бу-крек, 2011. — 187 с.
85. Щербаківський В. Архітектура у різних народів / Вадим Щербаківський. — Львів : Народне слово, 1910. — 260 с.
86. Щербаківський В. Деревляні церкви на Україні і їх типи / В. Щербаківський. — Записки НТШ. — Львів, 1906. — Т. LXXIV. — Кн. VI. — С. 10—32 : 26 іл.
87. Щербаківський Д.М. Українські деревляні церкви. Короткий огляд розробки питання / Д. Щербаківський // Збірник секції мистецтв. — Київ, 1921. — Т. 1. — С. 80—102.
88. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура / П.Г. Юрченко, М.П. Цапенко, Г.Н. Логвин // Історія українського мистецтва : в 6 т. — Київ : Укр. рад. енцикл., 1968. — Т. 3: Мистецтво другої половини XVII—XVIII ст. — С. 21—69.
89. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України / П.Г. Юрченко. — Київ : Будівельник, 1970. — 192 с. : 98 іл.
90. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII—XIX ст.). — Київ : Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — 133 с.
91. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття / Наталя Яковенко. — Київ : Laurus, 2012. — 471 с. : іл., табл.
92. Antonowytsh D. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst / D. Antonowytsh. — Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. — 180 s. : il.

93. Ondruš Š. Die Behausungen der alten Slaven in Lichte der Linguistik / Ondruš Šimon // *Ethnologia Slavica*. — Bratislava, 1975. — T. VII. — S. 65—83.
94. Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X—XV w. / A. Poppe. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962. — XXIV + 96 s.
95. Sopoliga M. Horizontálne členenie ľudového domu v slovensko-polsko-ukrajinskom pohranicji navychodnom slovensku / M. Sopoliga // *Slovensky narodopis*. — Bratislava, 1976. — T. 24. — № 2. — S. 290—303.
96. Strzygowski J. Die Altslavische Kunst / Strzygowski J. — Augsburg : Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H., 1929. — 296 s.
97. Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth. — *Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* / F. Sysyn // *Harvard Ukrainian Studies*. — 1982. — Vol. 6. — № 2. — P. 167—190.

Yaroslav Taras

UKRAINE'S SACRAL WOODEN ARCHITECTURE OF X TO XXI cc.

The article has brought a research consideration of some historical conditions that determined featuring of constructive practice as to wooden churches from the epoch of Early Christianity to the present-day Ukraine as well as among Ukrainian

migrants in USA, Canada and Western Europe; definitions have been made of artistic measures used in materialization of ideological phenomena and national identity markers in church constructions, ethnical signs ignored by colonizers of Ukrainian territories; directions for revival of sacral wooden architecture in independent Ukraine have been traced.

Keywords: sacral architecture, wooden church, construction, national identity, ethnical marker, artistic image, revival.

Ярослав Тарас

САКРАЛЬНАЯ ДЕРЕВЯННАЯ АРХИТЕКТУРА УКРАИНЫ (X—XXI ст.)

Рассматривается история строительства деревянных церквей от времен принятия христианства до сегодняшнего дня на Украине и в среде украинских мигрантов в США, Канаде, Западной Европе; выясняется какими художественными средствами были материализованы идеологические проявления национальной идентичности в архитектуре церковных сооружений, образ которых стал одним из маркеров, предназначенных к уничтожению колонизаторами украинских этнических территорий; определяются направления возрождения сакрального деревянного строительства в независимой Украине.

Ключевые слова: сакральная архитектура, деревянная церковь, строительство, национальная идентичность, этнический маркер, художественный образ, возрождение.